

A Historiographical Analysis of the Development of Shi'ism up to the Era of Imam Riḍā (as), with Special Emphasis on the Wāqifiyya

Hossein Sattar ¹ Rasa Valipour ²

1. PhD Faculty Member, Department of Religious Studies, University of Kashan, Kashan, Iran: sattar@kashau.ac.ir

2. PhD Student in Theology and Islamic Studies, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Kashan, Kashan, Iran (Corresponding Author): re.valipour63@gmail.com

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	This study, employing a conceptual history (History of Ideas) approach, analyzes the emergence of the Waqifah sect within the broader intellectual developments of the Imamiyah up to the time of Imam al-Ridha. Rather than representing a definitive schism, the formation of the Waqifah is interpreted as a product of internal cognitive tensions and evolving ideas regarding leadership, legitimacy, and occultation following the death of Imam al-Kadhim. The study critically reexamines traditional narratives—especially those presented by heresiographers and historians—through the lens of conceptual transformation. It argues that the Waqifah phenomenon was not an external rupture but an internal evolution rooted in diverse interpretations within Imamism. This analysis underscores the importance of rethinking early Shiite sectarianism using modern analytical tools and highlights the contingent, negotiated nature of religious authority in early Shiism.
Article History:	
Received: December 29, 2024	
In Revised Form: May 17, 2025	
Accepted: May 20, 2025	
Published Online: August 03, 2026	
Keywords:	Conceptual History, Waqifah, Imam al-Kadhim, Imam al-Ridha, Imamiyah, Sectarianism, Religious Authority.

Cite this The Author (s): Sattar, H; Valipour, R (2026). A Historiographical Analysis of the Development of Shi'ism up to the Era of Imam Riḍā (as), with Special Emphasis on the Wāqifiyya: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 14, Issue 2, Summer 2026, Serial Number 54 – (93- 124)-
[DOI:10.22034/farzv.2025.496674.2062](https://doi.org/10.22034/farzv.2025.496674.2062)

Introduction

The study of sectarian divergences within the Shiite Imamiyah tradition has long attracted scholarly attention from historians, theologians, and sociologists alike. The Waqifah sect's divergence marks a significant and complex episode in Shiite history, particularly regarding the acceptance and recognition of the Imamate after Imam Musa al-Kadhim (AS). Conventional historical narratives tend to interpret such sectarian splits primarily as the outcome of rigid doctrinal disputes or political rivalries. However, this paper proposes a novel analytical lens, employing the History of Idea approach (تاریخ انگاره), which examines the underlying conceptual and cognitive frameworks that shaped these historical developments.

The History of Idea methodology focuses on tracing the evolution, transformation, and contestation of core ideas—referred to here as *angāreh* (انگاره)—within their historical contexts. Unlike traditional approaches that merely chronicle events or theological disagreements, this framework analyzes how competing and overlapping ideas functioned as cognitive lenses through which Imamiyah communities understood their religious and social realities. This approach thus allows for a more nuanced understanding of the processes that led to intra-Shiite divergences, especially during the critical late 8th and early 9th centuries CE.

The present study concentrates on this pivotal period, investigating how certain core *angāreh* contributed to either fostering communal unity or precipitating factionalism. By foregrounding the conceptual histories behind sectarian developments, the study seeks to illuminate the complex interplay between belief, social dynamics, and political pressures in the formation of the Waqifah sect.

Methodology

This research adopts a qualitative historical-analytical methodology firmly rooted in the History of Idea approach. The primary data sources include early Shiite historiographies, theological treatises, and biographical accounts of the Imams, with particular focus on narratives concerning Imam Musa al-Kadhim (AS) and Imam Ali al-Ridha (AS). Complementary secondary sources encompass contemporary scholarship on Shiite sectarianism, cognitive history, and the sociology of religious ideas.

The core analytical task involves identifying, categorizing, and interpreting key *angāreh*—conceptual constructs and cognitive patterns—that acted as ideological tools during this period. A critical distinction is made between testing ideas (those which served to normalize diverse social and religious behaviors without necessarily generating sectarian schisms) and divisive ideas (those that actively

instigated sectarian differentiation). This distinction aids in unpacking the fluid boundaries between intra-community diversity and outright sectarian fragmentation. Moreover, the study scrutinizes ambiguities and narrative tensions surrounding the imprisonment and death of Imam al-Kadhim, as well as the distinct theological and social role of Imam al-Ridha. These factors are analyzed as critical nodes in the conceptual history that facilitated divergent interpretative trajectories, ultimately culminating in the crystallization of the Waqifah sect.

A comparative dimension is also introduced, contrasting the conceptual repertoires of the Waqifah sect with those of mainstream Imamiyah groups. This enables the identification of both shared ideological foundations and critical points of doctrinal and social divergence.

The deployment of the History of Idea approach yields multiple important insights into the intra-Imamiyah sectarian dynamics and the formation of the Waqifah sect. Firstly, the refined conceptual framework elucidates that many perceived conflicts within the Imamiyah were not necessarily rooted in immutable sectarian fault lines but rather constituted a dynamic process of theological and social experimentation. This challenges binary classifications of ‘orthodox’ versus ‘deviant’ beliefs, emphasizing instead the contingent and negotiated nature of early Shiite identities. Secondly, during the imamate of Imam al-Ridha, the emergence of testing ideas played a pivotal role. These concepts accommodated a spectrum of religious expressions and social behaviors, effectively preventing premature sectarian rupture. For example, theological debates about the nature and legitimacy of the Imamate were frequently understood as provisional or subject to interpretive evolution, rather than as fixed markers of doctrinal purity. Thirdly, the hesitancy or stopping of certain Imamiyah factions in fully recognizing Imam al-Kadhim’s imamate is better interpreted as a testing idea phenomenon rather than a conclusive sectarian break. Subsequent historical narratives mischaracterized this phase as a definitive schism; however, the conceptual history perspective reveals it as a period of communal reflection, negotiation, and contested allegiance. This interpretative ambiguity underscores the fluidity of early Shiite group boundaries. Fourthly, complex tensions arising from the ambiguous circumstances of Imam al-Kadhim’s imprisonment and death, combined with the unique religious leadership style of Imam al-Ridha, created fertile ground for divergent conceptualizations of rightful authority. These factors catalyzed the crystallization of the Waqifah sect, which posited alternative frameworks for the legitimacy and continuity of the Imamate. Fifthly, a minority within the Imamiyah, committed to established and prior *angāreh*, resisted the recognition of Imam al-Ridha’s imamate, thereby ideologically founding the Waqifah sect. This opposition was rooted not solely in political dissent but in profound theological

and epistemological differences regarding the nature of religious authority and succession. Sixthly, despite substantial overlap in many core *angāreh* with other Imamiyah groups, the Waqifah sect displayed distinctive beliefs, particularly concerning doctrines of *ghaybah* (occultation) and *qā'imīyyah* (messianism). These doctrinal distinctions warrant detailed and nuanced analysis to fully comprehend the sect's position within the broader Shiite milieu. Finally, the canonical Twelver doctrine of twelve Imams had not yet achieved widespread acceptance until the era of Imam al-Ridha. Some contemporary scholars argue that these ideas may have been retroactively constructed. Furthermore, the narratives concerning the betrayal of agents (*khiyanat al-wukala*) and the establishment of government during Imam al-Kadhim's time necessitate reexamination and critical reassessment within this conceptual framework.

Conclusion

The History of Idea approach proves to be a robust and insightful tool for dissecting the intricate sectarian dynamics within the Imamiyah tradition, specifically elucidating the origins and evolution of the Waqifah sect. By focusing on the trajectories of key *angāreh*, this methodology reveals that sectarian splits are often less about fixed doctrinal positions and more about ongoing processes of cognitive and social negotiation within a pluralistic religious community. These findings challenge simplistic and reductive narratives of Shiite sectarianism, underscoring the vital role of conceptual history in revealing the historical contingency, adaptability, and contextuality of religious ideas. This analytical framework not only clarifies the complex origins and development of the Waqifah sect but also lays groundwork for more nuanced and comprehensive reexaminations of other intra-Shiite divergences.

Future studies can apply this approach to various periods and sects within Shiism, yielding deeper insights into how ideas shape religious identities, political affiliations, and communal boundaries. Ultimately, this research contributes to broader interdisciplinary discourses on the history of ideas, sectarianism, and the sociology of religion, by highlighting the intricate interplay of cognition, belief, and community formation.

تحلیل تاریخ انگاره‌ای تطور جریان تشیع تا عصر امام رضا (علیه السلام) با تأکید بر فرقه واقفه

حسین ستار^۱ رضا ولی پور^۲

sattar@kashau.ac.ir

۱. دانشیار گروه الهیات و معارف اسلامی - علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات و زبان های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران؛

re.valipoor63@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری الهیات و معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و زبان های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران (نویسنده مسئول)؛

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	این پژوهش با رویکرد تاریخ انگاره به بررسی شکل گیری فرقه واقفه در بستر تحولات انگاره ای امامیه تا عصر امام رضا (علیه السلام) می پردازد. در این راستا، به تحلیل بحران های فکری ناشی از درگذشت امام کاظم (علیه السلام) و تأثیر آن بر جریان امامیه و شکل گیری فرقه واقفه در پی تغییرات انگاره ای درون این جریان پرداخته شده است. علاوه بر این، برخی از انگاره هایی که توسط رجالیون، فرقه شناسان و تاریخ پژوهان در طول تاریخ درباره فرقه واقفه مطرح و تکرار شده اند، از طریق رویکرد تاریخ انگاره ای با چالش مواجه می شود. در دوره پس از درگذشت امام کاظم (علیه السلام) امامیه علاوه بر حفظ انگاره های بنیادین خود با چالش های جدیدی روبه رو شد که موجب بازنگری برخی باورها و اندیشه ها شد. در این شرایط، گروهی از پیروان امام کاظم (علیه السلام) با تأویل متفاوت از انگاره های امامیه، فرقه واقفه را شکل دادند که نه به عنوان گسست کامل از امامیه، بلکه به عنوان محصول تنش های فکری و تحولات انگاره ای در درون این جریان قابل تبیین است. روش تحقیق مبتنی بر تحلیل تاریخ انگاره، به بازسازی گفتمان های فکری دوره مربوطه پرداخته و زمینه های شکل گیری واقفه و افتراق آن از امامیه را روشن می کند. نتایج نشان می دهد که واقفه برخلاف برخی تصورات رایج، نه نشان دهنده انقطاع از امامیه، بلکه نتیجه تحول درونی این جریان است. این پژوهش بر اهمیت بازنگری در روایت های سنتی تاریخ امامیه و لزوم استفاده از روش های نوین در تحلیل فرقه ها تأکید دارد.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه ها:	تاریخ انگاره، جریان، گفتمان، واقفه، امام کاظم (علیه السلام)، امام رضا (علیه السلام).

استناد: ستار، حسین؛ ولی پور، رضا: (۱۴۰۵). تحلیل تاریخ انگاره ای تطور جریان تشیع تا عصر امام رضا (علیه السلام) با تأکید بر فرقه واقفه. فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۴، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵، شماره پیاپی ۵۴ - (۹۳-۱۲۴).

DOI:10.22034/farzv.2025.496674.2062

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

آموزه‌های صادقین (علیهم‌السلام) نقش بنیادینی در شکل‌گیری انگاره‌های امامیه و تثبیت هویت مذهبی این جریان داشته‌اند. با این حال، پس از شهادت امام کاظم (علیه‌السلام) امامیه با یکی از بحرانی‌ترین انشعابات خود مواجه شد. بررسی ریشه‌ها و زمینه‌های تاریخی این بحران به‌ویژه گرایش به وقف حتی در میان رجال برجسته امامیه، ضرورت دارد. در دوره معاصر، با طرح انگاره «تعیّن دوازده امام» و تغییرات تدریجی در مبانی و تاریخ‌نگاری جهت‌دار امامیه، بهره‌گیری از رویکرد تاریخ انگاره با تعاریف منقح برای بازخوانی این افتراق‌ها، ضرورت دوچندان یافته است.

۱-۱. بیان مسئله

با وجود تثبیت انگاره‌ها و هویت امامیه، پرسش اساسی این است که چرا پس از شهادت امام کاظم (علیه‌السلام)، گرایش به وقف در طیف وسیعی از امامیه، از جمله در میان رجال برجسته، شکل گرفت و در برخی افراد تداوم یافت؟ همچنین، گونه‌های مختلف وقف که در منابع رجالی آمده، اغلب تفکیک نشده‌اند که این امر نیازمند تحلیل دقیق‌تر انگاره‌ها و واکنش‌های فکری آن دوره است. به‌ویژه این پرسش مطرح است که آیا می‌توان طیف وسیعی از کسانی را که به‌عنوان واقفه شناخته شده‌اند در چهارچوبی منظم طبقه‌بندی کرد تا امکان مطالعه و بررسی دقیق‌تری از آن‌ها فراهم شود؟ در این راستا، رویکرد تاریخ انگاره با تکیه بر تحلیل مفهومی و بازسازی گفتمان‌های آن دوره می‌تواند چهارچوبی کارآمد برای تبیین این تحولات فراهم کند. این رویکرد، به‌عنوان رویکردی میان‌رشته‌ای در تحلیل تطورات فکری و مذهبی، می‌تواند تصویری دقیق‌تر از افتراق‌ها و چالش‌های امامیه در این مقطع تاریخی ارائه دهد. به‌رغم پیشینه این رویکرد در غرب، تاریخ انگاره در جامعه ایرانی فاقد ادبیات نظری و روش‌شناسی منسجم است؛ با این حال، ظرفیت آن در مطالعات فرقه‌شناسی امامیه می‌تواند خلأهای موجود در روایت‌های سنتی را جبران کند.

۲-۱. پیشینه پژوهش

با توجه به ماهیت میان‌رشته‌ای رویکرد «تاریخ انگاره»، پژوهش‌های مرتبط را می‌توان در چند دسته طبقه‌بندی کرد:

۱-۲-۱. مطالعات نظری درباره «انگاره» و «تاریخ انگاره» و کاربردهای آن

فرامرز قراملکی (۱۳۹۸) در قدرت انگاره‌ها، با بررسی مفهوم نظری «انگاره»، از رویکردی فلسفی زیباشناختی به تحلیل نقش انگاره‌ها در زندگی فردی و اجتماعی پرداخته است. به کوشش حامد خانی (۱۳۹۶) در قرآن پژوهی و تاریخ انگاره، مجموعه مقالاتی منتشر شده که این رویکرد را در مطالعات اسلامی بسط داده‌اند. محمدتقی سبحانی (۱۳۸۷) در «از تاریخ تا اندیشه»، ضرورت مطالعه تاریخ اندیشه‌ای (انگاره‌ای) را مطرح کرده و بر اهمیت کاربست آن در مطالعات اسلامی تأکید دارد. هادی گرامی (۱۳۹۶) نیز در تاریخ‌نگاری انگاره‌ای و اندیشه‌ای (۱۴۰۱) «ملاحظات» درباره نگاه روشمند به «تاریخ انگاره» با توسعه ادبیات نظری، تلاش کرده است این رویکرد را بومی‌سازی کند. پاکتچی (۱۴۰۱) در مقاله «ملاحظات» در مورد نگاه روشمند به «تاریخ انگاره» تاریخ انگاره را نوعی اندیشه‌ورزی می‌داند که می‌تواند از روش‌شناسی تاریخ بهره گیرد. او اشاره می‌کند که از سال ۱۹۴۰ تاکنون، تقریباً هیچ حوزه علمی نیست که به تاریخ انگاره مرتبط نباشد و رشته‌های مختلف علمی در تبیین مفاهیم خود از آن استفاده کرده‌اند.

۲-۲-۲. پژوهش‌های مرتبط با فرقه واقفه

در مطالعاتی که به‌طور مستقیم به فرقه واقفه پرداخته‌اند، حبیب الناصری (۱۴۰۹ق) در الوافیة دراسة تحليلية، ضمن ارائه تحلیل‌های رجالی و تاریخی، فاقد رویکرد تاریخ انگاره‌ای بوده و امامیه را به‌عنوان حقیقتی ثابت در برابر واقفه در نظر گرفته است. بهبودی (۱۳۷۱) در «تحقیقی درباره مذهب وقف»، دیدگاه‌های پیشینیان درباره واقفه را به چالش کشیده است. موسوی‌نیا و همکاران (۱۳۹۸) در «بررسی انگاره‌های واقفی در روایات غیبت»، دل‌افکار و همکاران (۱۳۹۷) در «ردپای رجال واقفی در وضع روایات مهدوی» و مظفری (۱۳۸۹) در «مهدویت در واقفه و موضع‌گیری امام رضا (علیه السلام)»، به بررسی تأثیرات فکری واقفه بر روایت‌های غیبت و مهدویت پرداخته‌اند. همچنین، بیوکارا (۱۳۸۲) در «دو دستگی شیعیان امام کاظم (علیه السلام) و پیدایش فرقه واقفه»، صفری فروشانی (۱۳۹۱) در «امام رضا (علیه السلام) و فرقه واقفیه» و حسین‌زاده شانه‌چی (۱۳۸۴) در «واقفیه»، این جریان را از زوایای تاریخی و اجتماعی تحلیل کرده‌اند. صابری (۱۳۹۹) در «نگرشی نو به واقفه اصحاب امام کاظم (علیه السلام) در رجال طوسی» به بررسی دیدگاه شیخ طوسی درباره واقفه پرداخته است.

۳-۲-۱. منابع کلاسیک فرقه‌شناسی، رجال و حدیث

در آثار فرقه‌شناسی کلاسیک، نوبختی و شهرستانی به فرقه واقفه اشاره کرده‌اند. در پژوهش‌های

متأخر، حسین صابری (۱۳۸۳)، محمدجواد مشکور (۱۳۷۵) و جعفر سبحانی (۱۴۲۷ق) عمدتاً در چهارچوب پارادایم‌های سنتی باقی مانده‌اند. در حوزه رجال، واقفه در منابعی چون اختیار معرفة الرجال طوسی (۱۴۲۷ق) رجال نجاشی (۱۴۳۱ق) و آثار شیخ طوسی بررسی شده‌اند. در حوزه منابع حدیثی متقدم چون اصول کافی و فروع کافی کلینی (۱۳۹۱؛ ۱۴۰۷ق) و عیون اخبار الرضا صدوق (۱۳۷۲)، حاوی گزارش‌هایی درباره واقفه‌اند. در منابع تاریخی مانند الارشاد شیخ مفید (۱۴۱۶ق) و اعلام الوری طبرسی (۱۴۱۷ق)، تطورات انگاره‌ای واقفه منعکس شده که نیازمند نقدهای بیرونی و درونی است.

۱-۲-۴. مطالعات مرتبط با غیبت و قائمیت

با توجه به ارتباط وثیق واقفه با انگاره غیبت و قائمیت امام کاظم (علیه السلام)، روایات قابل توجهی درباره این انگاره‌ها در منابع متقدم آمده است. آثاری چون الغیبة نعمانی (۱۳۹۳)، کمال الدین و تمام النعمة شیخ صدوق (۱۳۹۵ق) و الغیبة شیخ طوسی (۱۳۹۷) به این موضوع پرداخته‌اند.

۱-۲-۵. مطالعات مرتبط با تطور انگاره‌های امامیه

گلدزیهر (۱۳۵۷) در درس‌هایی درباره اسلام تحولات فکری اسلام و مفهوم امامت را عمدتاً با تکیه بر منابع اهل سنت تحلیل کرده و فرقه واقفه را جریانی تاریخی محدود می‌داند. هاینس هالم (۱۳۸۵) با گرایش تاریخ انگاره‌ای، رشد تشیع را به‌عنوان فرایندی در نظر می‌گیرد که طی آن ماهیت تشیع در دوره‌های مختلف دستخوش تغییرات اساسی شده است. احمد الکاتب (۱۹۹۸م) در تطور الفكر السياسي الشيعي من الشوری الى ولاية الفقيه، با رویکرد تاریخ انگاره به تحلیل تحول نظریه ولایت فقیه در تاریخ اسلام می‌پردازد. همچنین در اثبات پیش فرض‌های خود، فرقه واقفه را نادیده نمی‌انگارد. جاسم حسین (۱۳۸۵) در تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم (علیه السلام)، انگاره‌های مرتبط با غیبت را در دو قرن نخست بررسی کرده است. لالانی (۱۳۸۱) در نخستین اندیشه‌های شیعی: تعالیم امام محمدباقر (علیه السلام)، سیر تحول انگاره‌های شیعی را تا دوران امام باقر (علیه السلام) تحلیل کرده است. سیدحسین محمدجعفری (۱۳۸۶) در تشیع در مسیر تاریخ، تاریخ امامیه را تا دوران صادقین (علیهم السلام) بررسی کرده، اما به واقفه نپرداخته است. مادلونگ (۱۳۸۱) در فرقه‌های اسلامی، با نگاهی جریان‌شناسانه، به‌طور گذرا واقفه را مطرح کرده است. در جامعه ایرانی، اثر مدرسی طباطبایی (۱۳۷۴) مکتب در فرایند تکامل به‌عنوان یکی از نخستین پژوهش‌های تاریخ انگاره‌ای، تأثیر بسزایی در این حوزه داشته است. هادی گرامی (۱۳۹۶) در نخستین مناسبت‌های فکری تشیع، به بازسازی انگاره‌های غلو در جریان‌های متقدم پرداخته است. همچنین، پاکتچی (۱۳۸۴) در تاریخ حدیث (۱۳۸۴) و تاریخ تفسیر، از رویکرد تاریخ انگاره‌ای و جریان‌شناسانه

بهره برده است. محبوبه حامی (۱۳۹۹) در تطور گفتمان مهدویت در قرون نخستین اسلامی، سیر تحول گفتمان مهدویت را بررسی کرده، اما به واقفه نپرداخته است. معرفت (۱۳۹۹) در مهدویت‌نگاری در سده‌های نخستین به مصدرشناسی منابع مهم غیبت‌نگاری همچون الغیبة نعمانی و الغیبة طوسی پرداخته و برخی از راویان واقفی را تحلیل کرده است.

این پژوهش در تلاش است با بهره‌گیری از رویکرد تاریخ انگاره، خلأهای موجود در تحلیل تاریخی و مفهومی فرقه واقفه را پوشش داده و تصویری جامع‌تر از روند شکل‌گیری و تحول انگاره‌های مرتبط با آن ارائه دهد.

۳-۱. روش تحقیق

این پژوهش با روش تاریخی و رویکرد «تاریخ انگاره» به بررسی تحول مفهومی و هویتیابی شیعه امامیه تا دوران امام رضا (علیه السلام) و تبیین افتراق جریان واقفه می‌پردازد. برخلاف تاریخ رویدادمحور، تاریخ انگاره بر دگرذیسی‌های فکری و پویایی جریان‌های اندیشگی تمرکز دارد. نوآوری پژوهش در عبور از تحلیل صرفاً وقایع‌نگارانه و ارائه تبیینی مفهومی و انگاره‌ای از مبانی اعتقادی و تأثیرات بلندمدت فرقه واقفه در نظام فکری تشیع است. همچنین، این پژوهش با ترسیم طرح‌واره‌ای تاریخی، امکان نقد دیدگاه مستشرقان درباره اصالت انگاره‌های مذهب امامیه را فراهم می‌کند. داده‌ها درباره رجال واقفه^۱ بر اساس منابع رجالی کشی، نجاشی و طوسی گردآوری شده و جریان امامیه از دوره امام صادق (علیه السلام) به بعد به عنوان جریان اصلی تشیع بررسی شده است.

۴-۱. مفهوم‌شناسی تاریخ انگاره

«انگاره» تصویر ذهنی افراد از یک موضوع بوده که با یک اصطلاح یا واژه مشخص نامبردار می‌شود و دارای دو خصوصیت: اجتماعی و فرایند برخوردار از تاریخت بوده و درک فاعل شناسا از آن اصطلاح با توجه به زمان و مکانی که در آن قرار دادند، مدنظر است (گرامی، ۱۳۹۶: ۱۸). در این راستا، نقش پژوهشگر بیشتر از آنکه معطوف به تعریف انگاره‌ها باشد، به کشف و تحلیل آن‌ها اختصاص دارد (پاکتچی، ۱۳۹۸: ۳۰۶-۳۰۸). ترکیب «تاریخ انگاره» معادل «history of idea» به عنوان معادل اصطلاحات یونانی «idea» و فارسی «انگاره» انتخاب شده است (همان، ۱۴۰۱: ۲۷۶). برخی پژوهشگران «تاریخ انگاره» را معادل «تاریخ اندیشه» می‌دانند، اما گرامی (۱۳۹۶: ۲۹) با وجود پذیرش تفکیک این دو اصطلاح در تاریخ‌نگاری انگاره‌ای و اندیشه‌ای در عمل آن‌ها را در

۱. در این پژوهش رجال واقفه داخل پرناتز آورده شده است.

کنار یکدیگر به کار می‌برد. احمد پاکتچی از محققان برجسته تاریخ انگاره‌ای اسلامی، به‌طور خاص برای تمایز این دو اصطلاح تلاشی نکرده و بیشتر از اصطلاح «تاریخ انگاره» استفاده کرده است. او با تأکید بر تغییرات معنایی انگاره‌ها، آن‌ها را مفاهیم ساخت‌یافته و خاص در ذهنیت گروه‌های اجتماعی می‌داند که در گذر زمان دستخوش تغییرات توسعه‌ای یا تضییقی می‌شوند (پاکتچی، ۱۳۸۹: ۲۸).

«گفتمان»^۱ به چهار چوب مفهومی و فکری اطلاق می‌شود که از طریق تعاملات زبانی و دیالوگ‌های فکری در یک بازه زمانی و مکانی مشخص شکل می‌گیرد و به‌صورت ناخودآگاه بر اعضای آن تحمیل می‌شود (گرامی، ۱۳۹۶: ۱۱۰). این مفهوم که ریشه در زبان‌شناسی دارد، با تأثیر از اندیشه‌های فوکو و باختمن به حوزه‌های فکری و اجتماعی نیز گسترش یافته است (همان: ۱۱۱). رابطه گفتمان با تاریخ انگاره در فرایند شکل‌گیری و تحول مفاهیم نهفته است؛ به‌گونه‌ای که پیش از استقرار یک گفتمان، انگاره‌های مرتبط با آن فاقد معنا و جایگاه مشخص اند، اما پس از تثبیت آن، این انگاره‌ها به هنجارهای فکری و اجتماعی قابل فهم تبدیل می‌شوند. جریان جمعیتی با اتکا به شخصیت‌های پیشرو در جامعه و بر پایه «حس تقابل» با سایر جریان‌ها، نه تقابل نفس‌الامری، شکل گرفته و هویت خود را از این دو عامل کسب می‌کنند (گرامی، ۱۳۹۶: ۱۱۴ و ۱۲۰). ظهور اجتماعی انگاره در این جریان‌ها از طریق پرسش، دیالوگ، جست‌وجو، نگارش، هویت‌یابی و استدلال‌های اعضا و همچنین تقابل، تعیین، اشتها و برچسب‌گذاری اجتماعی جریان‌های رقیب قابل ردیابی است.

در رویکرد تاریخ انگاره‌ای، تحلیل گفتمان‌ها و جریان‌های فکری بر مبنای فرایندهای تاریخی صورت می‌گیرد، نه صرفاً بر پایه تبیین‌های تجویزی. این رویکرد با ارائه طرح‌واره‌های تاریخی، علاوه بر تحلیل پویایی جریان‌های فکری، امکان پیش‌بینی تحولات اندیشه را نیز فراهم می‌آورد. طرح‌واره تاریخی به‌عنوان الگویی نظام‌مند، ارتباط میان جریان‌های فکری، گفتمان‌ها و انگاره‌های تاریخی را نشان داده و از طریق انسجام‌بخشی به این عناصر، ساختارهای معناداری را در تاریخ اندیشه شکل می‌دهد. نمونه‌ای از این روش‌شناسی را می‌توان در مکتب در فرایند تکامل مشاهده کرد که در آن، تاریخ متقدم شیعه بر اساس انسجام‌های تاریخی متعددی تبیین شده است (گرامی، ۱۳۹۶: ۱۴۳).

۲. جریان شناسی تشیع

۲-۱. تشیع و افتراق‌های آن تا زمان امام رضا (علیه السلام)

ظهور اسلام (۶۱۰ م) در چهارچوب ساختار قبیله‌ای حجاز، منجر به شکل‌گیری انگاره‌هایی شد که تقابل میان جریان کفر و ایمان را بازنمایی می‌کرد. این انگاره‌ها، با پیشینه تسلط قریش، به‌ویژه در قالب رقابت میان بنی‌امیه و بنی‌هاشم نیز برجسته شد. با کاهش نفوذ بنی‌امیه و پیوستن قبایل مختلف در پایان دوران رسالت، قبایل متفرق عربی در ساختار نوپای «امت» قرار گرفتند. در این میان، مفاهیمی همچون «جامعه» و «وحدت» در مقابل «تفرقه»، نقش عمده‌ای در شکل‌دهی رفتار اجتماعی مسلمانان ایفا کرد.

«تشیع» به‌عنوان جریانی متعین، ریشه در دوران حیات پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) دارد (نویختی: ۱۷). با این حال، پس از رحلت پیامبر (صلی الله علیه و آله) (۱۱ ق) در گفتمان جانشینی ایشان، به دلیل تثبیت‌نشدن انگاره اطاعت از پیامبر (صلی الله علیه و آله) در رهبری جامعه و رقابت‌های سیاسی میان مهاجرین و انصار و همچنین میان اوس و خزرج، موازنه قدرت به نفع جناحات میانی قریش رقم خورد (فیرحی، ۱۳۹۵: ۱۶۰).

در دوران خلافت خلفا، رویکرد مبتنی بر تجرید قرآن از سنت نبوی (عسکری، ۱۴۱۲ ق، ج ۱: ۳۹۳)، نسل جدیدی از مسلمانان را به وجود آورد که ترکیبی از انگاره‌های قرآنی و «سیره شیخین» را پذیرفته بودند. در این چهارچوب، توجه به منصوبیت و شایستگی امام علی (علیه السلام) در برابر پذیرش سیره شیخین و تکیه صرف بر قرآن، به‌عنوان یکی از نمودهای هویتی تشیع مطرح شد. در دوران خلافت عثمان (۲۳-۳۵ ق)، بدعت‌های دینی و تبعیض‌های سیاسی که با سنت نبوی و سیره شیخین ناسازگار بود، به بروز شورش‌هایی منجر شد. در این شورش‌ها، افرادی حضور داشتند که به شایستگی علی (علیه السلام) در مقام خلافت باور داشتند.

در دوره خلافت علی (علیه السلام) (۳۵-۴۰ ق)، با تشدید تنش‌ها و ظهور جریان‌های متعدد، سه جریان اصلی شکل گرفت: قاسطین به رهبری بنی‌امیه، ناکثین شامل اشراف مدعی از قریش و خوارج که عمدتاً از بدویان^۱ تشکیل می‌شدند. در این شرایط، انگاره‌های شیعی در فضای گفتمانی مرکزیت‌یافته در کوفه، در سه لایه قابل تحلیل است: منصوبیت علی (علیه السلام)، مخالفت با بنی‌امیه با مرکزیت شام، باور به شایستگی علی (علیه السلام) در خلافت اسلامی.

۱. خوارج عمدتاً از قبایل بدوی (عبدالحمید، ۱۹۶۷ م: ۷۰) بودند که دارای روحیه تمرکزگریزی بودند و در مخالفت با انگاره سلطه مرکزی قریش در جنگ رده و با شعار «لا حکم الا لله» در جنگ با علی (علیه السلام) شرکت داشتند (همان: ۶۹).

نزد دسته‌ای از شیعیان^۱، «امام» جایگاهی محوری داشت؛ اما به دلیل فقدان گفتمان‌های توسعه‌یافته دربارهٔ نقش رهبر دینی، انگاره‌های مرتبط با امامت، هنوز ساختاری مستحکم و گسترده پیدا نکرده بود. در برخی از طیف‌های شیعه، مرزبندی‌های انگاره‌ای به صورت شفاف شکل نگرفته بود.

تاسیس مذهب عثمانیه (طوقوش، ۱۳۹۲: ۱۹) در خلا مشروعتی سلطنت معاویه (۴۱-۶۰ ق) شکل گرفت و در واکنش به گسترش ستم اموی و ترویج انگاره‌هایی چون جبرگرایی و برتری عثمان و شیخین (طوقوش: ۲۲؛ معروف الحسنی، ۱۳۷۹: ۱۸۳)، انگاره‌های «امر به معروف و نهی از منکر»^۲ (طوسی، ۱۴۲۷: ۳۴۹)، انگاره‌های توحیدی خاص^۳ و شایستگی اهل بیت (علیهم‌السلام) زمینه‌ساز جنبش‌هایی از سوی شیعیان و سایر جریان‌ها شد. شهادت امام حسین (علیه‌السلام) و یارانش در کربلا (۶۱ ق) و کشته‌شدن بسیاری از شیعیان در قیام توایین (۶۶ ه. ق)، ضربهٔ شدیدی به جمعیت و رهبران شیعه وارد کرد.

قیام مختار (۶۶-۶۷ ق) با همراهی گروه‌های ایرانی و قبایل عرب کوفه (معروف الحسنی، ۱۳۷۹: ۲۷۳)، در گفتمان تقابل شام-کوفه و ایرانی-عربی در بستر انگاره‌های شیعی به پیدایش جریان کیسانیه و انگاره‌هایی همچون «مهدویت»، «غیبت» و «بداء» انجامید. انگاره «غلو» در جریان کیسانیه و قیام مختار قابل‌ردیابی است، اما پیوند انگاره سیأیه به زمان امام علی (علیه‌السلام) با مشاهده عدم تقابل جریان شیعی-غالی و تعین غلو در شیعه از طرف جریان‌های رقیب دینی و سیاسی محل تردید است. دوگانه فاطمی-علوی نیز نشان‌دهندهٔ تقابل جریان‌های شیعی به رهبری فرزندان علی (علیه‌السلام) با مدعیان امامت از فرزندان محمد حنفیه است (محمدجعفری، ۱۳۸۶: ۳۱۴). همسانی انگاره‌ای میان غالیان و برخی رهبران جنبش‌های ایرانی در آغاز حکومت عباسی (صدیقی، ۱۳۷۲: ۱۴۴) و برخی ادعاهای فرق‌شناسان^۴ احتمال منشأ مزدکی داشتن این

۱. دسته‌بندی‌هایی چون «الأصحاب»، «الأصفیاء»، «الأولیاء»، و «شرطه الخمیس» نشان‌دهنده وجود نوعی از انگاره‌های امام‌محوری در یاران علی (علیه‌السلام) است (برقی، ۱۴۳۰ ق: ۳).

۲. با وجود قرآنی بودن «امر به معروف و نهی از منکر»، این مفهوم در شرایط حکمرانی جائزانه به هویت‌بخشی جریان‌هایی می‌انجامد. قیام امام حسین (علیه‌السلام) بر این اصل استوار بود، اما پس از شهادت ایشان، شیعیان به دلیل شرایط سیاسی به «نقیه» گرایش یافتند و از «قیام به سیف» فاصله گرفتند (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۵: ۵۵-۶۰). این انگاره نزد رجال واقفه نیز مطرح است. (حمید بن زیاد) از (سماعه)، شخصی از پیامبر ﷺ پرسید: «برترین عمل در اسلام چیست؟» فرمود: «ایمان به خدا، پیوند با خویشان و امر به معروف و نهی از منکر» (کلینی، ۱۳۶۷، ج ۵: ۵۸).

۳. از (محمدبن اسماعیل بن زبیع) از (منصور بن یونس) از (همنشین ابی حمزه) .. از امام باقر (علیه‌السلام) در تفسیر (کل شیء هالک الا وجهه) ... «همه چیز نابودشدنی است، مگر دین الهی و راهی که از طریق آن به سوی خداوند رهسپار می‌شوند» (ابن بابویه، ۱۳۸۴: ۱۹۴). (ابوسعید المکاری) از (ابوبصیر) ... از امام صادق (علیه‌السلام) در تفسیر همین آیه ...: «جز آنکه راه حق را برگزیده باشد» (همان: ۱۹۴).

۴. به نظر شهرستانی «(غالیان) در هر شهری لقبی دارند در اصفهان به آن‌ها خرمیه و کوزیه در ری به آن‌ها مزدکیه و ... می‌گویند» (شهرستانی: ۱۵۵)، این درحالی است که مادلونگ آنان را حامیان جنبش مزدکی می‌داند (مادلونگ، ۱۳۸۱: ۱۸).

جریان‌ها را تقویت می‌کند.

نسل جدید شیعیان با امامت امام سجاد (علیه السلام) (۶۱-۹۴ ق) به تدریج سازمان یافتند. با گسترش مباحث فقهی و کلامی در اواخر سده اول، شیعیان با مرجعیت امام باقر (علیه السلام) (۹۴-۱۱۴ ق) هویتی نوین یافتند (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۳۵۷). در گفتمان مقابله یا مدارا با حکومت، انگاره‌های «تقیه»^۱ و «قیام به سیف» مطرح شد که این مسئله منجر به افتراق شیعیان به دو جریان زیدیه و امامیه گردید (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۳۴۹). خیزش عباسیان (۸۹-۱۳۲ ق) با انگاره‌های ضد اموی و همسو با اهل بیت (علیهم السلام) جریان‌های مخالف بنی‌امیه را متحد کرد و به سرنگونی امویان (۱۳۲ ق) منجر شد؛ اما با آشکار شدن مصادیق انگاره‌های عباسیان، موجب تقابل این جریان‌ها با عباسیان شد. در این دوره، حسنیان با عباسیان تقابلی آشکار داشتند (الهی‌زاده، ۱۳۸۵: ۴۷)، اما ائمه (علیهم السلام) از فرزندان امام حسین (علیه السلام) با بهره‌گیری از تقیه، مبارزه غیرمستقیم را در پیش گرفتند.

دوران امام صادق و امام باقر (علیهم السلام) «امام‌محوری» به عنوان انگاره مرکزی شیعه تثبیت شد و این جریان نزد عموم به نام‌هایی چون «جعفریه» (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۲۱۹)، «فاطمیه» (همان: ۱۴۶)، و در مواردی (از سوی مخالفان دینی و سیاسی) «رافضه» شناخته می‌شد (طوسی، ۱۳۹۷: ۸۴). از میان فرقه‌های تشیع ذکر شده در کتب فرقه‌شناسی و رجال، فرقه ناوسیه ظهور اجتماعی چندانی نداشت و همچنین اسماعیلیه تا زمان امام رضا (علیه السلام) تقابل جدی با امامیه نداشتند (مادلونگ، ۱۳۸۱: ۱۴۹). فطحیه نیز جز درباره امامت عبدالله افطح، اختلاف عمیقی با امامیه در اصول و فروع دینی نداشت و به امامت سایر ائمه باورمند بود (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۲۱۸).

در زمان امام رضا (علیه السلام) (۱۸۳-۲۰۳ ق)، شکاف داخلی در امامیه شدت گرفت و بسیاری از اصحاب برجسته امام کاظم (علیه السلام) طبق منابع رجالی به جریان وقف پیوستند (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۳۸۱-۴۰۲).

۲-۲. کوفه بستر جغرافیایی جریان‌های تشیع

کوفه (۱۶ ق) به عنوان یک اردوگاه نظامی و محل استقرار قبایل عربی و گروه‌هایی از ملل دیگر بنیان‌گذاری شد (ملک مکان و همکاران، ۱۳۸۹: ۵۰). چینش قبایل در آن تحت نظارت حاکمیت صورت می‌گرفت (محمدجعفری، ۱۳۸۶: ۱۲۸) و به دلیل رقابت‌های سیاسی، ناپایداری در رفتارهای کوفیان به وضوح نمایان بود (ملک مکان و همکاران، ۱۳۸۹: ۵۰). مرکزیت سیاسی کوفه

۱. «... از (عثمان بن عیسی) از (سماعه) از (ابی بصیر) از امام صادق (علیه السلام) تقیه از دین خداست...» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲: ۲۱۷).

از سال ۳۵ هجری و حضور شیعیان در آن باعث شد که در طی دو قرن، این شهر به عنوان «شهر شیعیان» شناخته شود (همان: ۴۴). در فضای رقابت با شام، جنبش‌های ضد حکومتی متعدد در دوره امویان (۴۱-۱۳۲ ق) پدید آمد و با روی کار آمدن عباسیان، تأسیس بغداد و شکل‌گیری جریان‌های شیعی در دیگر مناطق به تدریج نقش نظامی و سیاسی شیعیان امامیه کاهش یافت و جنبه‌های فرهنگی تشیع برجسته‌تر شد (رجبی دوانی، ۱۳۹۷: ۴۰۵).

فعالیت‌های غالیان در قالب‌های دینی و شورش‌های نظامی در این منطقه نمود بیشتری داشت (وداد القاضی، ۱۳۹۵: ۱۹۰ و ۱۹۹) و خاندان‌های مشهور شیعی که نقش کلیدی در گسترش امامیه ایفا کردند، عمدتاً اهل کوفه بودند (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۱۴۵). بیشتر رجال واقفه و خاندان‌های واقفی همچون طاطریون، آل مهران، بنو سماعه، بنی رباح و آل بزيع از این بوم بودند (حبیب الناصری، ۱۴۰۹ ق: ۵۵۲ و ۵۶۱). تقابل‌های موجود میان کوفه و شام، شیعه و عامه، شیعه و غلات و همچنین درگیری‌های درونی میان جریان‌های شیعی نظیر کیسانیه، زیدیه، فطحیه و واقفه موجب شکل‌گیری هویت و تمایز امامیه شد.

۳. امامیه

۳-۱. هویت‌یابی و افتراق‌های امامیه در بستر محافل حدیثی

«امام‌محوری» رویکردها و سنت‌های آموزشی ویژه‌ای در حوزه نقل و درایت حدیث به‌ویژه با مرجعیت امام صادق (علیه السلام)^۱ (۹۴-۱۴۸ ق) ایجاد کرد (گرامی، ۱۳۹۶: ۱۱۰). در مراکز فرهنگی کوفه، جمعیت زیادی از احادیث امام صادق (علیه السلام) نقل می‌کردند (نجاشی، ۱۴۳۱ ق: ۴۰)، اما در زمینه‌های مختلفی چون فهم، تعامل با حدیث، تفسیر آیات قرآنی^۲ و باور به شئون ائمه (علیهم السلام)، اختلافات فاحشی میان آن‌ها وجود داشت (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۱۲۵). دوری از ائمه (علیهم السلام) و مرکزیت کوفه برای تشیع باعث ظهور مراجع و رهبری برخی از امامیه شد (همان: ۱۴۶، ۲۸۲، ۴۰۴). در این میان، گروه‌هایی به «ضعفای شیعه» (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۸: ۱۲۴) اطلاق شدند که توان فهم معانی برخی روایات را نداشتند و این موضوع در ایجاد دسته‌بندی‌های درونی امامیه مؤثر بود. عدم تعهد به معیارهای اخذ حدیث (همان: ۳۳۱) و بهره‌برداری از آن برای اغراض

۱. تعداد احادیث امام باقر (علیه السلام) و امام صادق (علیه السلام) در کتب اربعه امامیه در مجموع ۱۰ هزار، امام کاظم (علیه السلام) ۱۲۰۰، امام رضا (علیه السلام) ۵۰۰، از امام جواد (علیه السلام) تا امام حسن عسکری (علیه السلام) هر کدام کمتر از ۱۰۰ است (بهبودی، ۱۳۷۰: ۲۹).

۲. معروف بن خربوذ در نقل کلام امام علی (علیه السلام): «أنا وجه الله ... أنا الاول...» می‌گوید: «برای این‌ها تفاسیری غیر آنچه که اهل غلو بدان معتقدند وجود دارد» (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۱۸۴).

سیاسی در برخی گروه‌ها مشاهده می‌شد (همان: ۱۱۷). همچنین، دستبرد غالیان به منابع روایی شیعه، موجب تخریب وجهه عمومی آنان و هم‌سان‌سازی با غلات شد (طوسی، ۱۴۲۷ق: ۲۴۷).

رقابت‌های درونی جریان امامیه گاهی همراه با تکفیر بود. امام رضا (علیه السلام) در روایتی آن را سیره‌ای جاری میان اصحاب می‌داند: «... اصحاب علی بن الحسین (علیه السلام) و محمد بن علی (علیه السلام) و اصحاب جعفر (علیه السلام) و موسی (علیه السلام) این چنین بوده‌اند و اصحاب زراره، اصحاب دیگر (امامیه) را تکفیر می‌کردند» (طوسی، ۱۴۲۷ق: ۴۱۵). برخی از مدح و ذم‌های رجالی در بستر رقابت‌های جریانی قابل ردیابی^۱ است که تحلیل‌های انگاره‌ای و جریان‌شناختی را برای بررسی اختلافات نظر در مورد رجال واقفه ضروری می‌سازد.

۴. انگاره‌های امامیه

۴-۱. انگاره‌های امامت

در گفتمان «شئون امام»، انگاره‌هایی به‌عنوان ارکان اصلی امامت مطرح شده است: «حجت الهی»^۲ (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۱۵۹) به‌عنوان رابط مستمر آسمان و زمین (همان: ۲۴۵) و فروریزی آن‌ها بدون حضور امام، «هدایت‌گران الهی» (همان: ۱۸۲)، «جانشینان خداوند» (همان: ۱۸۴)، «معهود الهی» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق: ۳۷) «ولی امر خداوند» (همان: ۱۹۵) «ترجمان قرآن» (طوسی، ۱۴۲۷ق: ۲۵۶)، «وارثان علم انبیا و اوصیا» (همان: ۲۱۲)، «صاحب اسم اعظم» (همان: ۲۱۷)، «عرض اعمال علی الاثمه (علیه السلام)»^۳ از انگاره‌های امامت بوده است.

در نظام فکری امامیه، شناخت «شناخت حجت الهی» وظیفه‌ای بنیادین است (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق: ج ۲: ۳۴۳) مرگ بدون معرفت امام به‌مثابه «مرگ جاهلی» قلمداد شده است (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق: ۸۲). انحراف از امام حق و پیروی از امامی غیرمنسوب از سوی خداوند به شرک

۱. گرامی در «جریان‌شناسی و نقش آن در حل تعارض‌های گزارش‌های رجالی» با بیان سه گونه گزارش رجالی: صرفاً جرح، صرفاً مدح و گزارش‌هایی که هم نقل و جرح در آن وجود دارد، راه حل گزارش‌های از نوع سوم را با مطالعات جریان‌شناسی امکان‌پذیر می‌داند (گرامی، ۱۳۹۷: ۱۰۹-۸۵).

۲. «... (علی بن ابی حمزه) عن (ابی بصیر) عن ابی عبدالله (علیه السلام) «خداوند بزرگوارتر از آن است که زمین را بدون امام عادل‌ی رها سازد» (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق: ۲۳۵).

۳. «از (زیاد القندی) از (سماعة) از امام صادق (علیه السلام) در تفسیر (فکیف اذ جننا من کل أمة...) نقل شده: این آیه به‌طور خاص در مورد امت محمد (صلی الله علیه و آله) نازل شده است که در هر قرنی امامی از ما بر آن‌ها گواه است و محمد (صلی الله علیه و آله) نیز بر ما گواه خواهد بود» (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۱۸۰).

تعبیر شده (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۶۰) و معیارهایی برای تمییز حق از باطل در امامت ارائه شده است (همان: ۳۲۹). آیات قرآنی نیز در تبیین جایگاه امامان (علیه السلام) به کار گرفته شده و آنان به عنوان مصادیق عبارات «أَهْلَ الذِّكْرِ» (همان: ۲۰۰)، «الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» (همان: ۲۰۳-۲۰۴)، «آيَاتُ بَيِّنَاتٍ»^۱، «أَوْتُوا الْعِلْمَ»^۲، «مُصْطَفِينَ» (همان: ۲۰۴) و «مُتَوَسِّمِينَ» (همان: ۲۰۷) معرفی شده اند.

اشتراک انگاره‌ای واقفه با امامیه در بسیاری از انگاره‌های مرکزی امامیه قابل مشاهده است:

«(علی بن ابی حمزه) و (ابن سراج) و (ابن المکاری) نزد امام رضا (علیه السلام) وارد گشته و علی بن ابی حمزه به ایشان گفتند: پدرتان را چه شد؟ حضرت فرمودند: درگذشته است... ابی حمزه گفت: به چه کسی (وصیت) کرده؟ حضرت فرمودند: به من، گفت آیا شما امام (مفترض الطاعة) هستید؟ فرمودند: بلی...» (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۳۸۷)؛ «(حسین بن بشار) و (حسین بن قیاما) ...: آیا زمین (بدون امام) می ماند؟ امام رضا (علیه السلام) فرمودند: خیر. حسین گفت: آیا (دو تا امام همزمان) امام می شوند؟ حضرت فرمودند: نه، جز اینکه یکی از آن‌ها (صامت) بوده و سخن (به امامت) نمی گوید» (همان: ۴۵۷).

۴-۲. انگاره غیبت، قائمیت، مهدویت

با تثبیت انگاره «امام محوری»، دوره‌های غیبت یا دسترسی محدود به ائمه (علیه السلام) برای امامیه موجب بروز چالش‌ها و پرسش‌هایی شد که متناسب با این گفتمان، انگاره‌های جدیدی^۳ شکل گرفت. در گفتمان آینده امامت و سرانجام بشریت، انگاره‌های «صاحب الامر» و «امام قائم (علیه السلام)» که زمین را از عدل و داد پر می کند و نیز مفهوم «انتظار» برای امامیه رایج شد. با وجود روایاتی از پیامبر ﷺ (ابن بابویه، ۱۳۹۵ ق: ۲۵۰) و امام علی (علیه السلام) (طوسی، ۱۳۹۷: ۱۲۰)، اولین انگاره‌های «غیبت»، «مهدویت» و «قائمیت» در جریان کیسانیه مطرح شد. سایر جریان‌های غالی همچون بیانیه، مغیریه، جناحیه، منصوریه و خطابییه نیز انگاره‌هایی مشابه داشتند (صابری، ۱۳۹۰: ۲۸۱-۲۸۹).

ادعای «مهدویت» به دلیل جنبه‌های سیاسی خود، حساسیت حکومت‌ها را برمی انگیزد و آن‌ها از «مهدویت» برای مشروعیت‌سازی استفاده می کردند (حامی، ۱۳۹۹: ۸۳-۱۱۰).

۱. «... (حسین بن مختار) از (سماعه) از (ابی بصیر) از اباجعفر (علیه السلام) درباره این آیه (بل هو آیات بینات...) فرمودند و سپس دست خود را به سینه‌شان اشاره کردند» (همان: ۲۰۳).

۲. «... (عثمان بن عیسی) از (سماعه) از (ابی بصیر) از امام باقر (علیه السلام) در آیه «بل هو آیات بینات فی صدور الذین اوتوا العلم» مصداق «وتوا العلم» را ائمه (علیه السلام) می داند (همان: ۲۰۳).

۳. کتاب «زمان یغیب عنهم امامهم، ما یصنع الناس فی ذلک الزمان؟» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق: ۱۲۵).

در انگاره‌های امامیه به‌ویژه از سوی امام صادق (علیه السلام)، مرگ در دوره غیبت با «انتظار» قائم (علیه السلام) (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۵۸) و باور به «عدم بطلان حجت الهی» به‌رغم ناآگاهی از مکان و وضعیت امام (علیه السلام) جایگاه معنوی والایی داشت (همان: ۳۱۹). امامیه در این دوران موظف به رعایت تقوا و تمسک به دین بودند (همان).

ائممه (علیهم السلام) با آگاهی از دل‌بستگی امامیه به‌رهایی از سیطره دولت‌های باطل و تحقق دوران ظهور و همچنین برای پیشگیری از سوءاستفاده مدعیان قیام، تعیین وقت برای قیام را تکذیب کردند.^۱ در انگاره‌های امامیه، قائم (علیه السلام) با ویژگی‌های خاص معرفی و از ذکر نام ایشان به شدت پرهیز می‌شد (همان: ۳۱۸). بخش قابل توجهی از واقفه در سلسله اسناد روایات غیبت، به نقل از صادقین (علیهم السلام) قرار داشت که محتوای آن‌ها با انگاره‌های امامیه تضادی نداشت: «... (حسن بن علی بن حمزه) از (پدرش) از (وهیب بن حفص) از (ابی بصیر) از امام صادق (علیه السلام): «آیا شما را به چیزی خبر بدهم که خداوند اعمال بندگان را فقط با آن می‌پذیرد؟ عرض کردم بله. حضرت فرمودند: گواهی دادن به اینکه معبودی جز الله نیست و محمد بنده و رسول اوست و... و منتظر قائم (علیه السلام) بودن...» (نعمانی، ۱۳۹۳: ۴۱۹-۴۲۰).

دوره مبهم حبس و غیبت نسبتاً طولانی امام کاظم (علیه السلام) (۱۷۹-۱۸۳ ق) به عنوان اولین دوره غیبت طولانی امام از یاران، زمینه‌ساز پرورش انگاره‌هایی مبنی بر قائمیت امام کاظم (علیه السلام) گردید.^۲ یکی از تعیین‌یافتگی‌های واقفه در انگاره «غیبت امام کاظم (علیه السلام)» بود: «صفوان بن یحیی نقل می‌کند که از امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) پرسیدم: «(شیعه‌های شما) می‌گویند که در او (قائم (علیه السلام)) ویژگی‌های چهار پیامبر وجود دارد.» امام (علیه السلام) فرمود: «به خداوندی که جز او خدایی نیست، ایشان (امام کاظم (علیه السلام)) از دنیا رفته‌اند.» پرسیدم: «آیا منظور شما از دنیا رفتن، به معنای غیبت است یا وفات؟» امام (علیه السلام) فرمود: «به سبب وفات» (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۶۷).

امام رضا (علیه السلام) تأویل، کج‌فهمی‌ها و استفاده مغرضانه از روایات امام صادق (علیه السلام) (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۳۸۸) را منشأ انگاره‌های واقعی معرفی کرده (همان: ۳۸۹) و تطبیق روایات غیبت بر امام کاظم (علیه السلام) توسط واقفه را تخطئه کرده و آن را تنها به قائم (علیه السلام) نسبت می‌دهند: «... حسین بن قیاما نقل می‌کند که از امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) پرسیدم: «چگونه باید با حدیث (زرعه) برخورد

۱. «علی بن ابی حمزه» از (ابی بصیر) درباره قائم (علیه السلام) سوال کرد. او پاسخ داد: ما اهل بیت هستیم و ما وقت‌گذاری نمی‌کنیم» (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۵۵).

۲. (عبدالکریم بن عمرو) از (ابی بصیر) از امام صادق (علیه السلام): «گویا این پسر (امام کاظم (علیه السلام)) را می‌بینم که به دست بنی فلان گرفتار و اسیر شده و مدتی در دست آن‌هاست، سپس از دست آن‌ها خارج شده و آزاد می‌شود و دستی مردی از اولادش را می‌گیرد تا اینکه به کوه رضوی می‌رسند» (طوسی، ۱۳۹۷: ۱۳۵).

کنم که از (سماعه بن مهران) نقل کرده که امام صادق (علیه السلام) فرمودند: «فرزند من در او ویژگی‌هایی از پنج پیامبر وجود دارد و او همانند یونس غیبت خواهد کرد» امام (علیه السلام) فرمود: «زرعه دروغ گفته است، حدیث سماعه به این صورت نبوده است. (امام صادق (علیه السلام) گفتند «صاحب الامر» و منظورشان «قائم» بود و نگفتند فرزند من» (همان، ج ۱: ۴۷۷)

نگاشته‌های متعدد واقفه درباره «غیبت» و «قائمیت» به هویت‌یابی واقفه در این انگاره‌ها دلالت دارد.

عناوین	نویسنده (رجال واقفه)
کتاب الغیبة	ابراهیم بن صالح الانماطی
الغیبة، قائم الصغیر، الرجعة	حسن بن علی بن ابی حمزه
کتاب الغیبة	حسن بن محمد بن سماعه
الصفة فی الغیبة علی مذهب الواقفة	عبدالله بن جبلة
کتابی درباره غیبة دارد.	علی بن عمر الاعرج
الصفة فی الغیبة علی مذهب الواقفة	محمد بن اسماعیل بن بزيع

اختلافات درونی میان فرقه‌های مختلف امامیه و عدم وضوح انگاره «امام غائب» در مورد امام دوازدهم، موجب طرح بی‌اعتباری انگاره «دوازده امام» شده است (بهبودی، ۱۴۲۷ق: ۱۷۱) هاینس هالم (۱۳۸۵: ۱۶)، رشد تشیع را به‌عنوان فرایندی در نظر می‌گیرد که طی آن ماهیت تشیع در دوره‌های مختلف دستخوش تغییرات اساسی شده است. در این راستا احمد لاری، شکاف درون فرقه‌ای در امامیه از جمله شکاف واقفه را از دلایل انکار اصالت مهدویت در امامیه می‌داند (الکاتب، ۱۹۹۸ م: ۹۳-۹۵).

ابن بابویه در رد ادعای زیدیه مبنی بر عدم اعتبار روایات دال بر دوازده امام می‌گوید: «ما مدعی نیستیم که همه شیعیان در آن عصر دوازده امام را به نام می‌شناختند، بلکه ما می‌گوییم رسول خدا ﷺ خبر داده است که ائمه پس از او دوازده امام‌اند و دانشمندان شیعه این حدیث را با نام ائمه روایت کرده‌اند و انکار نمی‌کنیم که در میان شیعه یک نفر یا دو نفر و یا بیشتر باشند که این حدیث را شنیده باشند» (۱۳۹۵ق، ج ۱: ۷۵)

با وجود روایاتی که به‌طور خاص به مصداق امام دوازدهم برای قائم (علیه السلام) اشاره دارند^۱ در برخی موارد ائمه (علیهم السلام) درک این موضوع را برای اذهان امامیه سنگین می‌دانسته و از پرداختن به جزئیات آن خودداری می‌کردند. در سیره ائمه (علیهم السلام) و پرسش‌های امامیه، تأکید بر قائم بودن امام دوازدهم (تا زمان امام رضا (علیه السلام)) به‌صورت عمومی مطرح نمی‌شود. در احادیثی که به‌عنوان «عرض عقاید» بر امام صادق (علیه السلام) وارد شده، راویان با برشماری متوالی ائمه (علیهم السلام) تا امام صادق (علیه السلام) می‌رسند و امام (علیه السلام) همین مقدار را بسنده می‌دانند (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۳۵۱-۳۵۵). در پرسش‌های امامیه از قائم (علیه السلام) یا آرزوی قائم بودن برخی ائمه (علیهم السلام) همه اوصیا «قائمون بامرالله» معرفی شده‌اند (ابن بابویه، ۱۳۹۵ ق، ج ۱: ۳۲۵ و ۳۳۴) و در این فضا، تمایز میان این ویژگی کلی با امام قائمی که زمین را از عدل و داد پر می‌کند، قائل می‌شدند. در تقابل با واقفه، تکیه بر انگاره «دوازده امام» در امامیه مشاهده نمی‌شود. درباره پیروزی و استقرار دولت حق در آینده، ائمه (علیهم السلام) سکوت نکرده‌اند؛ اما به دلیل ملاحظات مخاطبان، زمان تحقق آن را دور معرفی نمی‌کردند؛ این رویکرد موجب شکل‌گیری انگاره «تربیت با آرزوها» در میان غیر امامیه شد، به‌طوری که آنان امامیه را بر پایه وعده‌های دست‌نیافتنی می‌شناختند (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۵۵). این شواهد دال بر قطعیت انگاره «قائم (علیه السلام)» نزد امامیه و ظهور حضرت در آینده است، ولی تعیین آن در امام دوازدهم، عمومیت نداشت و واقفه آن را بر امام کاظم (علیه السلام) تطبیق می‌دادند. در دوره‌های بعد، قائمیت امام دوازدهم (علیه السلام) در میان امامیه به انگاره‌ای عمومی تبدیل شد. روایاتی با سلسله اسناد راویان واقفی در خصوص «دوازده امام» موجود است که چالش برانگیز بوده و به بررسی دقیق نیاز دارد.^۲

«(حسن بن محمد بن سماعه) از (وهیب بن ذریح) از (ابی حمزه) از امام صادق (علیه السلام): «از ما دوازده مهدی خواهد بود» (ابن بابویه، ۱۳۹۵ ق، ج ۲: ۳۳۸)؛ «(حسن بن محمد بن سماعه) از (ابی بصیر) از امام صادق (علیه السلام): «از ما دوازده مهدی خواهد بود، شش نفر از آن‌ها رفته‌اند و شش نفر باقی مانده‌اند که خداوند با ششمین نفر هر چه بخواهد خواهد کرد» (همان).... (حسن بن علی بن ابی حمزه) از پدرش (علی بن ابی حمزه) از (ابی بصیر) از امام صادق (علیه السلام): «... «عرض کردم: ای فرزند رسول خدا! قائم از میان شما اهل بیت چه کسی است؟ فرمود: ای ابابصیر! او پنجمین فرزند از نسل پسر موسی است؛ ... او مدتی از دیدگان مردم غایب می‌شود؛ ... سپس خداوند متعال او را آشکار می‌سازد و به دست او مشرق‌ها و مغرب‌های زمین را فتح می‌کند. در

۱. «... سرورم پنجم از فرزند هفتم؟ حضرت موسی بن جعفر (علیه السلام) فرمود: ای پسر، عقل‌های شما از درک این مطلب ناتوان است و اندیشه‌هایتان از تحمل آن محدود است (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۲۱).

۲. نگارنده مقاله «واکاوی اصالت احادیث ائمه اثنی عشر در گزارش‌های واقفی»، با تأکید بر اصالت روایات ائمه دوازده‌گانه (علیهم السلام) در منابع واقفی، این اصالت را بر پایه معیارهای رجالی و با استناد به اثبات یا نفی انتساب راویان به وقف و نیز نقل روایت در دوران استقامت آنان تبیین کرده است. وی همچنین عدم التزام واقفیان به این روایات را ناشی از انگیزه‌های دنیوی سران واقفه و تأویل‌های جریان‌های متأخر این فرقه دانسته، اما به انگاره‌های مرتبط با وقف و درگذشت ائمه (علیهم السلام) نپرداخته است.

آن هنگام، روح الله، عیسی بن مریم (علیه السلام)، فرود می آید و پشت سر او نماز می گزارد» (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۲: ۳۴۶).

۴-۳. انگاره‌های مرتبط با درگذشت امام (علیه السلام)

با توجه به مباحث مطرح شده در گفتمان امامیه پیرامون «وضعیت حیاتی امام» و «اظهارات عدم اظهار امامت»، انگاره‌هایی همچون «امام حی» (همان: ۶۵۷)، «امام ماضی» (همان: ۴۱۶)، «امام صامت» (همان: ۲۳۴) و «امام ناطق» (همان: ۴۱۷) مطرح شد. این انگاره‌ها به تفکیک وضعیت‌های امام و رابطه او با جانشینانش پرداخته و در ادامه انگاره‌هایی نظیر «ولد علی و فاطمه (علیه السلام)» (همان: ۱۳۴)، «اکبر ولد الامام» (همان: ۱۳۷)، «الامامة لا تصلح الا فی ولد الحسین (علیه السلام)» (همان: ۴۷) و «الامامة لا تكون فی أخ أو خال» (همان: ۵۹) شکل گرفته‌اند. در شرایطی که امام (علیه السلام) زنده است، جانشین او به عنوان «امام صامت» معرفی شده و امکان امامت دو امام در زمان واحد نبود (همان، ۱۴۰۴ق: ۱۴۲).

در گفتمان جست‌وجو از امام جانشین انگاره‌های مختلفی در آثار امامیه مطرح شده است. از جمله «کتاب ما یفعل الناس حین یفقدون الامام» (نجاشی، ۱۴۳۱ق: ۸۶)، «کتاب ما وجب علی العبد عند مزی الامام» (همان: ۳۲۲)، «باب ما یلزم الناس عند مزی الامام» (همان: ۸۷) و «إن بلغ وفاة الامام کیف صنع؟» (همان: ۸۹). وظیفه امامیه در این گفتمان، ابتدا التزام به امام سابق^۱ و سپس تحقیق درباره امام جانشین در صورت اثبات درگذشت امام (علیه السلام) بود (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۶۵) که این امر نیازمند سپری شدن دوره‌ای از زمان بود. ۲ انگاره «حق نفر» در این راستا مطرح شده است؛ به‌ویژه در مناطقی که مردم از جانشین امام بی‌خبر بودند، گروهی موظف به تحقیق و انتقال نتیجه آن به مردم خود می‌شدند، پس از شهادت امام صادق (علیه السلام) و ناآشنایی جانشین ایشان (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۲۹۵)، بسیاری از شیعیان، حتی شخصیت‌های علمی برجسته‌ای چون هشام بن سالم و مومن طاق، به دلیل عدم نص منفرد و عدم شناخت «امام حی»، دوره «حیرت» و «وقف» را تجربه کردند (طوسی، ۱۴۲۷ق: ۲۳۹). با توجه به انگاره «الامامة فی اکبر ولد الامام» و ادعای امامت عبدالله افطح، او در معرض آزمون قرار گرفت و پس از مشاهده ناتوانی علمی و رفتارهای خلاف شأن امام از او روی

۱. هشام بن حکم در یکی از مناظرات خود بر این اصل امامیه تأکید می‌ورزد: «ما درباره وضعیت حیاتی امام (علیه السلام) مکلف به قائل بودن بر زنده بودن ایشان هستیم، چه نزد ما حاضر باشد چه از نظر ما پنهان باشد؛ مگر اینکه درگذشت ایشان بر ما مسلم شود» (طوسی، ۱۴۲۷ق: ۲۲۷).

۲. یکی از مصادیق: «وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ» (واقع، ۱۰) به نقل از امام رضا (علیه السلام) «عارف به امامت، آن زمانی که امام امتش را اظهار می‌نماید» معرفی شده است (طوسی، ۱۴۲۷ق: ۵۰۷).

گرداندند (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۲۳۸-۲۳۹). امامیه پس از شناسایی مصداق امام منصوص، با رعایت اصل تقیه، موظف بودند نتیجه تحقیق خود را تنها به اهل رشد منتقل کنند (همان: ۲۴۰). درگذشت مبهم امام کاظم (علیه السلام) در بغداد، در شرایطی که اکثر امامیه حضور نداشتند، شرایطی پیچیده برای آنان ایجاد کرد. حاکمیت عباسی با آگاهی از انگاره «امام محوری»، سعی داشت با ایجاد ابهام در وضعیت حیاتی امام (علیه السلام)، اعتقادات امامیه را دچار تباهی کند. یحیی برمکی در این باره اظهار کرد: «من دین رافضه را به تباهی کشاندم، چرا که معتقدند دین تنها با امام زنده پابرجاست و اکنون نمی دانند که آیا امامشان زنده است یا مرده ...» (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۲۲۷).

روایت های مختلف در خصوص «نحوه درگذشت امام» و «اعلام درگذشت» امام کاظم (علیه السلام)، متعارض هستند (ابن بابویه، ۱۴۲۷ ق: ج ۱: ۹۳؛ جعفریان، ۱۳۹۱: ۴۹۱). غفاری در حاشیه عیون الاخبار (۱۳۷۲: ۱۲۷) به این اختلاف ها اشاره کرده و معتقد است شیخ صدوق تنها این اخبار را در برابر واقفه آورده است. امام رضا (علیه السلام) نیز در ارتباط با انگاره «عدم درگذشت» امام کاظم (علیه السلام)، سعی داشت وفات ایشان را اثبات کند (ابن بابویه، ۱۳۹۵ ق: ۴۰).

مجموعه موارد فوق نشان دهنده ناکافی بودن انگاره «نص» و عدول از آن در تبیین دقیق از وقف و افتراق واقفه بوده و توجه به لایه های مختلف انگاره ای امامیه را ضروری می نماید.

۴-۴. جریان شناسی واقفه

در گفتمان مربوط به مقاطع درگذشت ائمه (علیهم السلام) به طور عام و بر امام کاظم (علیه السلام) به طور خاص، دسته بندی هایی درون جامعه شیعی و میان جریان های مدعی شیعه وجود داشت. برخی از وقف کنندگان با انگاره های غالبانه، بر «توقف بر ائمه (علیهم السلام)» و «نفی درگذشت» آنان تأکید می کردند و امام منصوص را انکار یا برای امام ماضی سلسله هایی معرفی می کردند. محمد بن بشیر، در دوران حیات امام کاظم (علیه السلام)، به دلیل ادعاهای غالبانه، بارها از سوی امام (علیه السلام) مورد نفرین قرار گرفت (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۴۰۲) و پس از درگذشت حضرت، با توقف بر ایشان، ادعای جانشینی کرد و فرزندش سمیع را به عنوان جانشین خود معرفی نمود (همان: ۴۰۰). همین جریان نسبت به امام رضا (علیه السلام) نیز موضع خصمانه ای اتخاذ کرده بودند (همان: ۴۰۱). برخی از رجال واقفه به گرایش ها و ارتباط با غلات توصیف شده اند که احتمال تأثیر انگاره های غالبانه بر رجال واقفی را ممکن می سازد (همان: ۵۱۳، ۴۷۲). برخی از توقف کنندگان به دلیل شرایط حیرت زای درگذشت امام کاظم (علیه السلام) دنبال تحقیق و استمداد الهی برای راهیابی به «امام

حی» بودند که گاهی این فرایند زمان بر بود.^۱ بسیاری از افرادی که به عنوان «وقف» شناخته می شدند، به قطعیت درگذشت امام کاظم (علیه السلام) و امامت امام رضا (علیه السلام) رسیدند (حبیب الناصری، ۱۴۰۹ ق: ۳۴۸-۳۴۹). در کتب رجالی به این دسته بندی ها با عنوان واقفه اشاره شده است.

گروهی دیگر از امامیه با تأکید بر انگاره «زنده بودن امام کاظم (علیه السلام)» و «غیبت» ایشان با تکیه بر برخی مبانی روایی امامیه^۲ و تأویل روایات، در برابر امامت امام رضا (علیه السلام) مقاومت کردند. رجالی مانند «علی بن ابی حمزه»، «ابن مکاری»، «ابن کرام خثعمی»، «همراهی ابی حمزه از ابی بصیر»، «حسن بن محمد بن سماعة»، «زیاد بن مروان قندی»، «حسین بن قیاما»، «علی بن حسن طاطری» و «حسین بن مهران»، به عنوان سردسته این جریان شناخته می شوند و خصومت ها و خرده گیری های آن ها بر امام رضا (علیه السلام) ذکر شده است. در منابع رجالی، اتصاف به وقف موجب جرح شخصیت ها می شود و در برخی موارد، بررسی زمان صدور احادیث، قبل یا بعد از دوران استقامت، به عنوان ملاک سنجش قرار می گیرد.

دسته دیگری از امامیه در واکنش به درگذشت امام کاظم (علیه السلام) تا پایان عمر در تردید و شک باقی ماندند و در دوگانه واقفه - قاطعه قرار نگرفتند (مفید، ۱۴۱۶ ق، ج ۲: ۲۲۳). روایات معدودی از بازگشت برخی امامیه از امامت امام رضا (علیه السلام) و گرایش به انگاره وقف در جریان خروج ابی السرایا (۱۹۹ ق) و همراهی احمد فرزند امام موسی (علیه السلام) با او (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۳۹۴-۳۹۵) حکایت دارد که نشان دهنده عدم شکل گیری انگاره های امامت در برخی از طیف های جامعه امامیه (طیف متوسطین یا ضعفای امامیه) است.

۴-۵. نقد انگاره «خیانت وکلا»

منابع متقدم امامیه، شکل گیری واقفه را در چهارچوب انگاره «خیانت وکلا» تحلیل کرده اند (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق: ۷۵؛ طوسی، ۱۳۹۷: ۱۵۲)، که این دیدگاه در منابع متاخر نیز بازتاب یافته است (شانه چی، ۱۳۸۴: ۵۳؛ دل افکار و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۸۰؛ صفری فروشانی، ۱۳۹۱: ۸۲؛ مظفری، ۱۳۸۹: ۱۷۴). چالش های پیرامون این موضوع موجب طرح بحث «عدالة الوکیل» در منابع رجالی شده است (حبیب الناصری، ۱۸۸).

طبرسی در اعلام الوری بیان می کند: «همه اصحاب ابی الحسن کاظم (علیه السلام) اجماع بر نص

۱. ابن الوشا از رجال برجسته امامی (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۴۱) پس از تجربه وقف در دوره حضور امام رضا (علیه السلام) در مرو (۲۰۰-۲۰۳ ق) با تحقیق به امامت امام رضا (علیه السلام) می گرایند.

۲. عبارت «إنا رؤینا ما را روایت رسیده است» در برخی گزاره های تقابلی واقفه - قطعیه توسط برخی رجال واقفه آمده که با تکیه بر روایات پدران امام رضا (علیه السلام) در برابر امامت ایشان مقاومت می کردند (طوسی، ۱۴۲۷ ق: ۳۸۸).

امامت امام رضا (علیه السلام) دارند، جز تعداد محدودی از واقفه که به دلیل طمع اقتصادی، انکار نص نمودند» (۱۴۱۷ق، ج ۲: ۴۳). بهبودی (۱۳۷۱) ضمن نقد سندی و محتوایی اخبار «خیانت وکلا»، علت عمده وقف را شبهات مذهبی می‌داند. ائمه (علیهم السلام) با نظارت بر امامیه، راهبردهایی برای خروج از مشکلات و هویت‌یابی مستقلانه به‌ویژه در مرزبندی با دیگر جریان‌ها، ارائه می‌دادند (طوسی، ۱۴۲۷ق: ۲۷۷، ۲۰۷، ۴۰۷، ۳۴۱). در زمینه مناظره با جریان‌های بیرونی، آداب خاصی آموزش داده می‌شد (همان: ۱۶۷) و تنها اصحابی مجاز به مناظره بودند که توانمندی‌های لازم را داشتند (همان: ۱۶۴).

در گزینش وکلا، رعایت معیارهای شایسته‌سالارانه تأکید شده و گزارش‌ها از برخورد شدید حاکمیت با وکلا بر سختی مسئولیت وکالت دلالت دارد (طوسی، ۱۴۲۷ق: ۵۰۰). به‌رغم توصیف برخی وکلا به جحد در برابر امامت امام رضا (علیه السلام) (ابن بابویه، ۱۴۲۷ق: ۳۲)، انگاره «خیانت وکلا» در توصیف وقف و افتراق واقفه به‌تنهایی کافی نبوده و ملاحظه انگاره‌های امامیه در جست‌وجو از «امام جانشین» و سیره ائمه (علیهم السلام) در نظارت بر اصحاب، این انگاره را تضعیف می‌کند.

۵. عوامل تشدید انگاره‌های واقفی

۵-۱. سیره متمایز امام رضا (علیه السلام)

شیعیان امامیه که به پیروی از اصل «تقیه» شهرت داشتند، غالباً انتظار رفتاری آشکار و غیرتقیه‌آمیز از ائمه (علیهم السلام) نداشتند. به همین دلیل، برخی از آنان اظهار صریح امام رضا (علیه السلام) درباره وفات امام کاظم (علیه السلام) را حمل بر تقیه می‌کردند (ابن بابویه، ۱۴۲۷ق، ج ۲: ۲۳۱). این اظهار آشکار امامت، ضمن ایجاد نگرانی درباره امنیت امام رضا (علیه السلام) در میان برخی از خواص امامیه (کلینی، ۱۳۹۱ق، ج ۱: ۴۷۶)، زمینه را برای اعتراضات و تأویل‌های واقفیه در تشکیک نسبت به امامت ایشان فراهم ساخت. در این راستا، انتقاداتی از سوی واقفیه مطرح شد:

«(علی بن ابی‌حمزه): به‌راستی چیزی را اظهار نمودی که احدی از پدران آن را اظهار ننموده ...» (طوسی، ۱۴۲۷ق: ۳۸۸)؛ «... (ابوسعید المکاری): در خانه خود را باز کردی و در مقابل مردم نشست و برای آنان فتوا می‌دهی، ولی پدرت این کار را نکرد!» (همان)

امام رضا (علیه السلام) در پاسخ، دلیل این رویکرد را حفظ انسجام امامیه و جلوگیری از سیطره دشمنان بر امور معرفی کرد (طوسی، ۱۴۲۷: ۳۸۷) و با استناد به علم غیبی، اطمینان داد که از سوی

هارون خطری متوجه ایشان نخواهد شد (مفید، ۱۴۱۶ق، ج ۲: ۲۵۵). این دوره تا پیش از مرگ هارون (۱۹۳ق) آزمونی مهم برای جامعه امامیه محسوب می شد و سبب پافشاری واقفیه تأویل گرا بر انگاره های خود شد.

سیره امام رضا (علیه السلام) که در ظاهر با تقیه ائمه پیشین به ویژه امام کاظم (علیه السلام) متفاوت به نظر می رسید، انگاره «تشکیل حکومت» توسط امام کاظم (علیه السلام) را که متأخران آن را مطرح کرده اند، تضعیف می کند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۹).

۵-۲. غسل امام کاظم (علیه السلام)

حضور نداشتن فرزندان امام کاظم (علیه السلام) در محل وفات ایشان، چالشی در میان امامیه پیرامون مسئله غسل امام ایجاد کرد. بر اساس سیره متداول و برخی روایات^۱ این تصور در میان امامیه رواج داشت که غسل هر امام باید توسط امام بعدی انجام شود و این امر گاه به عنوان نشانه ای از امامت تلقی می گردید (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۳۷۲). تأکید بر این ویژگی به یکی از ارکان هویتی واقفیه در برابر سایر امامیه بدل شد: «... (إِنَّهُمْ) يَحَاجُّونَا يَقُولُونَ: إِنَّ الْإِمَامَ لَا يَغُسُّهُ إِلَّا الْإِمَامُ» (همان).

این موضوع به بحث های گسترده ای در حوزه های علم رجال و کلام منجر شد. حبیب الناصری (۱۴۰۹ق: ۹۷) روایت «الْإِمَامُ لَا يَغُسُّهُ إِلَّا الْإِمَامُ» را از جعلیات واقفیه دانسته است. سیدمرتضی نیز ضمن نفی غسل امام کاظم (علیه السلام) توسط امام رضا (علیه السلام) اظهار می کند که اگر این امر رخ داده بود، باید توسط دیگران مشاهده می شد (همان: ۹۹). در مقابل، روایات وارد شده از امام رضا (علیه السلام) به امکان غسل امام توسط خود ایشان یا ملائکه اشاره دارد (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۳۷۲).

واقفیه با تکیه بر این انگاره و تأکید بر حضور نداشتن امام رضا (علیه السلام) در بغداد از این موضوع برای تثبیت مواضع خود و ایجاد شک در امامت امام رضا (علیه السلام) بهره بردند (ابن بابویه، ۱۴۲۷ق، ج ۱: ۹۷). این تلاش های تأویلی در راستای گسست از امامیه و مشروعیت بخشی به ادعاهای واقفیه قابل ارزیابی است.

۱. «(محمد بن حسن الشمون) از امام کاظم (علیه السلام): هر کس بگوید، من را غسل کرده و... او را تکذیب و بگو زنده است» (نجاشی، ۱۴۳۱ق: ۳۲۰).

۵-۳: فقدان فرزند پسر برای امام رضا (علیه السلام)

وجود فرزند پسر برای امامان، در میان امامیه یک انگاره پذیرفته شده و متداول بود (طوسی، ۱۴۲۷ق: ۳۸۵) و وضعیت امام رضا (علیه السلام) در آغاز امامت ایشان در تقابل با این انگاره تلقی می شد. آغاز امامت امام رضا (علیه السلام) در ۳۵ سالگی (۱۸۳ق) بدون داشتن فرزند پسر، علاوه بر ایجاد تردیدهایی در میان برخی از بزرگان امامیه^۱، بهانه‌ای برای واقفیه تأویل گرا فراهم ساخت تا با تأکید بر انگاره «عقیم بودن» امام رضا (علیه السلام)، به تضعیف امامت ایشان و تثبیت انگاره‌های خود بپردازند (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۱۹۶).

حسین بن قیاما، یکی از واقفیه در این زمینه چنین می گوید: «از امام صادق (علیه السلام) روایت کرده اند که (امام نباید عقیم باشد) و شما سن زیادی دارید؛ اما فرزند پسر ندارید» (ابن بابویه، ۱۴۲۷ق، ج ۲: ۲۲۶). امام رضا (علیه السلام) با وعده ولادت فرزند پسر به این چالش پاسخ دادند (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۳۰۶). این وعده و تحقق آن، در بازه زمانی ۱۲ ساله (۱۸۳-۱۹۵ق)، آزمونی مهم برای امامیه به شمار می رفت.

۶. نتیجه گیری

۱. کاربست رویکرد تاریخ انگاره‌ای: استفاده از رویکرد تاریخ انگاره‌ای با مفاهیم منقح، می تواند به تحلیل دقیق تر واقعیت های افتراقی و جریان های فرقه ای در تاریخ امامیه کمک کند.

۲. انگاره های آزمونی در عصر امام رضا (علیه السلام): در این دوره، برخی انگاره ها به عنوان مفاهیم آزمونی، رفتارهای مختلف در جامعه امامیه را طبیعی می ساختند و نباید این اختلافات به عنوان دلیل افتراق فرقه ای در نظر گرفته می شد.

۳. توقف در امامت امام کاظم (علیه السلام): توقف برخی از امامیه در پذیرش امام کاظم (علیه السلام) را باید به عنوان انگاره ای آزمونی دانست که در مواردی منجر به تفسیر نادرست از این وضعیت به عنوان افتراق فرقه ای شد.

۴. ابهام در سرنوشت امام کاظم (علیه السلام) و سیره امام رضا (علیه السلام): تنش های چندوجهی انگاره ای ناشی از ابهام در حبس و درگذشت امام کاظم (علیه السلام) و همچنین سیره متفاوت امام رضا (علیه السلام) از جمله عواملی بود که موجب شکل گیری واقفه شد؛ اما تلاش های امام رضا (علیه السلام) به تدریج موجب کاهش این

۱. «ای نصر بنزطی: آیا کسی می تواند جرئت کند و بگوید پسر من! در حالی که هنوز متولد نشده است؟» (کلینی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۳۰۶).

اختلافات گردید.

۵. **مقاومت انگاره‌محور در برابر امامت امام رضا (علیه السلام):** گروهی اندک از امامیه با تکیه بر انگاره‌های پیشین و تثبیت‌شده در سنت امامیه، امامت امام رضا (علیه السلام) را نپذیرفتند و در نتیجه، جریان واقعه را پایه‌گذاری کردند.

۶. **اشتراکات و تفاوت‌های انگاره‌ای واقعه:** واقعه در بسیاری از انگاره‌ها با دیگر امامیه اشتراک داشتند؛ اما در انگاره‌های «غیبت» و «قائمیت» به تحلیل دقیق‌تری برای درک تفاوت‌ها و شباهت‌ها وجود نیاز دارد.

۷. **تحول انگاره دوازده امامی:** انگاره دوازده امامی تا زمان امام رضا (علیه السلام) به‌طور گسترده پذیرفته نشده بود. برخی پژوهشگران این انگاره‌ها را پسینی دانسته‌اند. علاوه بر این، انگاره‌های «خیانت و کلا» و «تشکیل حکومت» توسط امام کاظم (علیه السلام) نیازمند بازنگری و تحلیل مجدد است.

منابع و مأخذ

- ابن بابویه، علی بن الحسین. (۱۴۰۴ق). *الامامة والتبصرة*. قم: مدرسة الامام المهدي.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۸۴). *التوحيد*. تهران: ارمغان طوبی.
- _____. (۱۳۷۲). *عیون اخبار الرضا*. مترجم: علی اکبر غفاری. تهران: نشر صدوق.
- _____. (۱۳۹۵ق). *کمال الدین وتمام النعمة*. تهران: اسلامیه.
- الهی زاده، محمد حسن. (۱۳۸۵). *جنبش حسنیان*. قم: شیعه شناسی.
- برقی، ابوجعفر. (۱۴۳۰ق). *رجال البرقی*. قم: موسسه امام صادق (علیه السلام).
- بهبودی، محمدباقر. (۱۳۷۰). «علم رجال و مساله توثیق». *کیهان فرهنگی*. سال هشتم. شماره ۸۰. صص ۲۸-۳۰.
- _____. (۱۳۷۱). «تحقیقی درباره مذهب وقف و بررسی تاریخ واقفیه». *مدرس علوم انسانی*. سال اول. شماره ۵ و ۷. پاییز و زمستان ۱۳۷۰ و بهار ۱۳۷۱. صص ۴۹-۶۶.
- بیوکارا، م. علی. (۱۳۸۲). «دو دستگی در شیعیان امام کاظم (علیه السلام) و پیدایش فرقه واقفه». ترجمه وحید صفری. *علوم حدیث*. سال هشتم. شماره ۳۰. صص ۱۶۴-۱۹۵.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۸۸). *تاریخ تفسیر*. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- _____. (۱۳۸۸). *تاریخ حدیث*. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- _____. (۱۳۸۹). *روش تحقیق با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث*. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- دل افکار، علیرضا؛ صادقی، سیدجعفر. (۱۳۹۷). «رد پای رجال واقفی در وضع روایات مهدوی». *حدیث پژوهی*. سال دهم. شماره بیستم. صص ۲۷۵-۳۱۰.
- ذاکری، محمدتقی؛ صفری فروشانی، نعمت الله. (۱۳۹۶). «بررسی مباحثات واقفیه با امامیه در روایات: مطالعه موردی عبدالکریم بن عمرو خثعمی». *پژوهش نامه امامیه*. سال سوم. شماره پنجم. صص ۵-۲۶.
- جعفریان، رسول. (۱۳۷۷). *تاریخ تحول دولت و خلافت: از برآمدن اسلام تا برافتادن سفیانیان*. قم: مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی.
- حامی، محبوبه. (۱۳۹۹). *تطور گفتمان مهدویت در قرون نخستین اسلامی*. تهران: نگاه معاصر.
- حبیب الناصری، ریاض محمد. (۱۴۰۹ق). *الواقفیه، دراسة تحليلية*. مشهد: المؤتمر العالمي للامام الرضا (علیه السلام). حسین، جاسم. (۱۳۸۵). *تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم (علیه السلام)*. ترجمه محمدتقی آیت اللهی. تهران: امیرکبیر.
- حسین زاده شانه چی، حسن. (۱۳۸۴). «واقفیه». *تاریخ اسلام*. سال ششم. شماره ۲۳. صص ۴۹-۷۸.
- خانی، حامد. (۱۳۹۶). *قرآن پژوهی و تاریخ انگاره ها*. (مجموعه مقالات). تهران: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
- رجبی دوانی، محمدحسین. (۱۳۹۷). *کوفه و نقش آن در قرون نخستین اسلامی*. تهران: دانشگاه

جامع امام حسین (علیه السلام).

زارع مهرجردی، محمد داود؛ مفید، عباس. (۱۴۰۴). «واکاوی اصالت احادیث ائمه اثنی عشر (علیهم السلام) در گزارش های واقفی». **حدیث اهل بیت (علیهم السلام)**. سال اول. شماره دوم. صص ۹۱-۱۲۲.

سیحانی تبریزی، جعفر. (۱۴۲۷ق). **بحوث فی الملل والنحل**. قم: موسسه الامام الصادق (علیه السلام).

سیحانی، محمدتقی. (۱۳۸۷). «از تاریخ تا اندیشه». **خردنامه همشهری**. شماره ۲۸.

شهرستانی، محمد. (بی تا). **الملل والنحل**. قاهره: مکتبه الانجلو المصریه.

صابری، حسین. (۱۳۸۳). **تاریخ فرق اسلامی**. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت).

صابری، هادی. (۱۳۹۹). «نگرشی نوبه واقفه اصحاب امام کاظم (علیه السلام) در رجال طوسی». **پژوهش های**

رجالی. سال سوم. شماره ۳. صص ۷۷-۱۰۴.

صدیقی، غلامحسین. (۱۳۷۲). **جنبش های دینی ایرانیان**. تهران: انتشارات پاژنگ.

صفری فروشانی، نعمت الله، بختیاری، زهرا. (۱۳۹۱). «امام رضا و فرقه واقفیه». **پژوهش های تاریخی**.

سال چهارم. شماره دوم. صص ۷۹-۹۸.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۷ق). **إعلام الوری بأعلام الهدی**. قم: موسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء

التراث.

طقوش، محمدسهیل. (۱۳۹۲). **دولت امویان**. مترجم: حجت الله جودکی. قم: پژوهشکده حوزه و

دانشگاه.

طوسی، محمدبن حسن. (۱۴۲۷ق). **اختیار معرفة الرجال**. قم: موسسه النشر الاسلامی.

_____. (۱۳۹۷). **کتاب غیبت**. ترجمه و تحقیق: مجتبی عزیزی. قم: کتاب جمکران.

عبد الحمید، عرفان. (۱۹۶۷م). **دراسات فی الفرق والعقائد الاسلامیه**. بغداد: مطبعة الارشاد.

عسگری، سید مرتضی. (۱۴۱۲ق). **معالم المدرستین**. تهران: البعثة.

فرامرز قراملکی، احد؛ ناسخیان، علی اکبر. (۱۳۹۸). **قدرت انگاره**. قم: نشر مجنون.

فیرحی، داود. (۱۳۹۵). **تاریخ تحول دولت در اسلام**. قم: دانشگاه مفید.

القاضی، وداد. (۱۳۹۵). **کیسانیه؛ تاریخ، ادبیات**. مترجم: احسان موسوی خلخالی. تهران: کتاب رایزن.

الکاتب، احمد. (۱۹۹۸م). **تطور الفكر السیاسی الشیعی من الشوری الی ولایة الفقیه**. بیروت:

دارالحدید.

کلینی، محمد. (۱۳۹۱). **اصول کافی**. ترجمه: محمدرضا انصاری محلاتی. قم: انتشارات هجرت.

_____. (۱۴۰۷ق). **الکافی**. تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری. تهران: دار الکتب الإسلامیه.

گرامی، هادی. (۱۳۹۶). تاریخ نگاری انگاره ای و اندیشه ای. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).

_____. (۱۳۹۶). **نخستین اندیشه های حدیثی شیعه**. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).

_____. (۱۳۹۷). **رویکردهای نوین در حدیث پژوهی**. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).

گرامی، هادی؛ طاوسی مسرور، سعید. (۱۴۰۱). **مطالعات تاریخی در فرهنگ و جامعه اسلامی**. تهران:

دانشگاه بین المللی اهل بیت (علیهم السلام).

- گلدزیهر، ایگناس. (۱۳۵۷). *درس‌هایی درباره اسلام*. ترجمه: علی نقی موسوی. تهران: انتشارات کمانگیر.
- لالانی، ارزینا. (۱۳۸۱). *نخستین اندیشه‌های شیعی: تعالیم امام محمدباقر (علیه السلام)*. مترجم: فریدون بدره‌ای. تهران: فروزان روز.
- مادلونگ، ولیفرد. (۱۳۸۱). *فرقه‌های اسلامی*. ترجمه: ابوالقاسم سری. تهران: انتشارات اساطیر.
- مدرسی طباطبایی. (۱۳۷۴). *مکتب در فرایند تکامل*. ترجمه هاشم ایزدپناه. ایالات متحده آمریکا- نیوجرسی: موسسه انتشاراتی داروین.
- محمدجعفری، سید حسین. (۱۳۸۶). *تشیع در مسیر تاریخ*. مترجم: محمدتقی آیت اللهی. تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
- مشکور، محمدجواد. (۱۳۷۵). *فرهنگ فرق اسلامی*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- مظفری، محمدحیدر. (۱۳۸۹). «مهدویت در واقفه و موضع‌گیری امام رضا (علیه السلام)». *انتظار موعود*. سال دهم. شماره ۳۳. صص ۱۶۱-۱۸۶.
- معرفت، مهدی. (۱۳۹۹). *مهدویت‌نگاری در سده‌های نخستین*. قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
- معروف الحسنی، هاشم. (۱۳۷۹). *جنبش‌های شیعی در تاریخ اسلام*. ترجمه محمد صادق عارف. مشهد: آستان قدس رضوی.
- مفید، محمد بن نعمان. (۱۴۱۶). *الارشاد فی معرفة الحجج علی العباد*. بیروت: آل البيت (علیهم السلام) لأحیاء التراث.
- ملبویی، محمدکاظم. (۱۳۹۱). *سازمان وکالت امامیه و سازمان دعوت امامیه*. قم: نشر معارف.
- ملک مکان، حمید؛ جوان آراسته، امیر؛ سلطانی، مصطفی. (۱۳۸۹). *تشیع در عراق در دو قرن نخستین*. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- موسوی‌نیا، سعیده سادات؛ طباطبائی، سیدکاظم؛ جلالی، مهدی. (۱۳۹۸). «بررسی انگاره‌های واقفی در روایات غیبت». *مشرق موعود*. سال سیزدهم. شماره ۵۰. صص ۹۹-۱۱۷.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۳۱ق). *رجال النجاشی*. بیروت: شركة الأعلمی للمطبوعات.
- نوبختی، حسن بن موسی. (بی‌تا). *فرق الشیعة*. بیروت: دار الأضواء.
- هالم، هاینس. (۱۳۸۵). *تشیع*. ترجمه محمد تقی اکبری. تهران: نشر ادیان.

References

- Ibn Babawayh Qomi, Ali ibn al-Husayn. Al-Imamah wa al-Tabşirah, Madrasat al-Imam al-Mahdi, Qom, 1984. [in Arabic].
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. Al-Tawhîd, Armaghan-e-Tooba, Tehran, 2005. [in Persian].
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. Uyûn Akhbâr al-Riḍâ, Translated by Ali Akbar Ghafari, Sadoogh Publications, Tehran, 1993. [in Persian].

- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. *Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'mah*, Islamiya, Tehran, 1975. [in Arabic].
- Al-Qadi, Widad. *Kaysaniyya: History and Literature*, Translated by Ehsan Mosavi Khalkhali, Ketab-e Rayzan, Tehran, 2016. [in Persian].
- Al-Katib, Ahmad. *The Development of Shi'a Political Thought: From Shura to Guardianship of the Jurist*, Dar al-Hadid, Beirut, 1998. [in Arabic].
- Elhizadeh, Mohammad Hasan. *The Hasani Movement*, Shi'ism Studies, Qom, 2006. [in Persian].
- Barqi, Abu Ja'far. *Rijal al-Barqi – Tabaqat*, Imam Sadiq Institute, Qom, 2009. [in Arabic].
- Behbudi, Mohammad Baqer. "A Study on the Sect of Waqifiyya and the History of Its Development", *Journal of Humanities Faculty*, Vol. 1, No. 1, Fall and Winter, 1992, pp. 49–66. [in Persian].
- Behbudi, Mohammad Baqer. "Ilm al-Rijal and the Issue of Authentication", *Kayhan-e-Farhangi*, Vol. 8, No. 80, February 1991, pp. 28–30. [in Persian].
- Bioukara, M. Ali; Safari, Vahid. "The Division among the Followers of Imam Musa al-Kazim (a) and the Emergence of the Waqifiyya Sect", *Hadith Sciences*, Vol. 8, No. 30, Winter 2003, pp. 164–195. [in Persian].
- Pakatchi, Ahmad. *History of Tafsir*, Imam Sadiq University, Tehran, 2009. [in Persian].
- Pakatchi, Ahmad. *History of Hadith*, Imam Sadiq University, Tehran, 2009. [in Persian].
- Pakatchi, Ahmad. *Research Methodology with Focus on Qur'anic and Hadith Studies*, Imam Sadiq University, Tehran, 2010. [in Persian].
- Delafkar, Alireza; Sadeqi, Jafar. "The Trace of Waqifi Narrators in Fabricating Mahdist Narrations", *Hadith Research Journal*, Vol. 10, No. 20, Fall and Winter 2011, pp. 275–310. [in Persian].
- Zakeri, Mohammad Taqi; Safari Froushani, Ne'matollah. "A Study of Debates between Waqifiyya and Imamiyya in Narrations: The Case of Abd al-Karim ibn Amr al-Khath'ami", *Imamiya Research Journal*, Vol. 3, No. 5, Spring and Summer 2017, pp. 5–26. [in Persian].
- Jafarian, Rasoul. *The Evolution of the State and Caliphate: From the Rise of Islam to the Fall of the Sufyanids*, Center for Islamic Studies and Research, Qom, 1998. [in Persian].
- Hami, Mahbubeh. *The Evolution of Mahdism Discourse in Early Islamic Centuries*, Negah-e Mo'aser, Tehran, 2020. [in Persian].
- Habib al-Naseri, Riyadh Mohammad. *Al-Waqifiyyah: An Analytical Study*, International Conference on Imam al-Rida (a), Mashhad, 1989. [in Arabic].
- Hussein, Jasem. *The Occultation of the Twelfth Imam: A Historical Study*, Translated by Mohammad Taqi Ayatollahi, Amir Kabir Publications, Tehran, 2006. [in Persian].
- Hoseinzadeh Shانهchi, Hassan. "Al-Waqifiyyah", *Islamic History Quarterly*, Vol. 6, No. 23, Fall 2005, pp. 49–78. [in Persian].
- Khani, Hamed. *Qur'anic Studies and Historical Conceptions (Collection of Articles)*, Islamic Azad University Press, Tehran, 2017. [in Persian].
- Rajabi Davani, Mohammad Hossein. *Kufa and Its Role in Early Islamic Centuries*, Imam Hossein Comprehensive University, Tehran, 2018. [in Persian].
- Subhani Tabrizi, Jafar. *Buhuth fi al-Milal wa al-Nihal*, Imam Sadiq Institute, Qom, 2006. [in Arabic].

- Subhani, Mohammad Taqi. "From History to Thought", Kheradnameh (Hamshahri), No. 28, 2008. [in Persian].
- Shahristani, Mohammad. Kitab al-Milal wa al-Nihal, Maktabat al-Anglo al-Misriya, Cairo, [n.d.]. [in Arabic].
- Saberi, Hossein. History of Islamic Sects, Organization for Research and Writing of Humanities Books, Tehran, 2004. [in Persian].
- Sedighi, Gholamhossein. Religious Movements of Iranians, Pazhang Publications, Tehran, 1993. [in Persian].
- Saberi, Hadi. "A New Perspective on the Waqifiyya Companions of Imam Kazim (a) in al-Tusi's Rijal", Rijali Studies, Vol. 3, No. 3, Fall 2020, pp. 77–104. [in Persian].
- Safari Foroushani, Ne'matollah; Bakhtiari, Zahra. "Imam al-Rida (a) and the Waqifiyya Sect", Historical Studies, Vol. 4, No. 2, Summer 2012, pp. 79–98. [in Persian].
- Tabarsi, Fadl ibn Hasan. l'lam al-Wara bi A'lam al-Huda, Al al-Bayt Institute for Reviving Heritage, Qom, 1996. [in Arabic].
- Taqoosh, Mohammad Suhail. The Umayyad State, Translated by Joudaki, Hojjatollah, Research Institute of Seminary and University, Qom, 2013. [in Persian].
- Tusi, Mohammad ibn Hasan. Ikhtiyar Ma'rifat al-Rijal, Islamic Publishing Institute, Qom, 2006. [in Arabic].
- Tusi, Mohammad. Kitab al-Ghaybah, Translated by Azizi, Mojtaba, Jamkaran Publications, Qom, 2018. [in Persian].
- Abdulhamid, Irfan. Studies in Islamic Sects and Beliefs, Al-Irshad Press, Baghdad, 1967. [in Arabic].
- 36- Asgari, Sayyed Murtaza. Ma'alim al-Madrasatayn, Al-Ba'thah Publications, Tehran, 1991. [in Arabic].
- Firoozi (Fayyazi), Davood. The Historical Evolution of the Islamic State, Mofid University, Qom, 2016. [in Persian].
- 38-al-Qadi, Widad. The Kaysanites: History and Literature, Translated by Mosavi Khalkhali, Ehsan, Ketab-e Rayzan, Tehran, 2016. [in Persian].
- Gharamaleki, Faramarz; Nasekhian, Ali Akbar. The Power Paradigm, Majnoon Publications, Qom, 2019. [in Persian].
- al-Katib, Ahmad. The Evolution of Shiite Political Thought: From Shura to Guardianship of the Jurist, Dar al-Hadid, Beirut, 1998. [in Arabic].
- Kulayni, Mohammad. Usul al-Kafi, Translated by Ansari Mahalati, Mohammad Reza, Hejrat Publications, Qom, 2012. [in Persian].
- Kulayni, Mohammad. Al-Kafi, Edited and Annotated by Ali Akbar al-Ghaffari, Dar al-Kutub al-Islamiyyah, Tehran, 1986. [in Arabic].
- Gerami, Hadi. Ideological and Interpretive Historiography, Imam Sadiq University, Tehran, 2017. [in Persian].
- Gerami, Hadi. New Approaches in Hadith Studies, Imam Sadiq University, Tehran, 2018. [in Persian].
- Gerami, Hadi; Tavousi Masroor, Saeed. Historical Studies in Islamic Culture and Society, Al al-

- Bayt International University, Tehran, 2023. [in Persian].
- Gerami, Hadi. Early Shiite Hadith Thought, Imam Sadiq University, Tehran, 2017. [in Persian].
- Goldziher, Ignaz. Lectures on Islam, Translated by Mousavi, Ali Naqi, Kamangir Publications, Tehran, 1978. [in Persian].
- Lalani, Arzina. Early Shi'i Thought: The Teachings of Imam Muhammad al-Baqir, Translated by Badraei, Fereydoun, Forouzanrooz Publications, Tehran, 2002. [in Persian].
- Madelung, Wilferd. Islamic Sects, Translated by Sari, Abolghasem, Asatir Publications, Tehran, 2002. [in Persian].
- Madresi Tabatabaei. The School in the Process of Evolution, Translated by Izadpanah, Hashem, Darwin Publishing, New Jersey, USA, 1995. [in Persian].
- Mohammad Jafari, Hossein. Shi'ism Through History, Translated by Ayatollahi, Mohammad Taqi, Islamic Culture Publishing, Tehran, 2007. [in Persian].
- Mashkoor, Mohammad Javad. The Culture of Islamic Sects, Aṣṭan Quds Razavi, Mashhad, 1996. [in Persian].
- Mozafari, Mohammad Heydar. "Mahdism among the Waqifis and Imam Reza's (AS) Position," Year 10, Issue 33, Fall and Winter, 2010, pp. 161–186. [in Persian].
- Ma'refat, Mehdi. Mahdism Writings in the Early Centuries, University of Religions and Denominations Press, Tehran, 2020. [in Persian].
- Ma'ruf al-Hassani, Hashem. Shiite Movements in Islamic History, Translated by Aref, Mohammad Sadeq, Aṣṭan Quds Razavi, Mashhad, 2000. [in Persian].
- Mofid, Mohammad ibn Nu'man. Al-Irshad fi Ma'rifat Hujaj Allah 'ala al-'Ibad, Al al-Bayt Institute for Reviving Heritage, Beirut, 1995. [in Arabic].
- Malboobi, Mohammad Kazem. The Imami Wakala Organization and the Imami Da'wa Network, Ma'aref Publications, Qom, 2012. [in Persian].
- Malek Makān, Hamid; Javan Arašteḥ, Amir; Soltani, Moṣṭafa. Shi'ism in Iraq During the First Two Centuries, University of Religions and Denominations, Qom, 2010. [in Persian].
- Mousavi, Saeideh Sadat; Tabatabaei, Seyed Kazem; Jalali, Mehdi. "A Study of Waqifi Perspectives in the Narrations of Occultation", Mashregh-e Mou'oud, Vol. 13, No. 50, Summer 2020, pp. 99–117. [in Persian].
- Najashi, Ahmad ibn Ali. Rijal al-Najashi, Al-A'lami Publications, Beirut, 2009. [in Arabic].
- Nowbakhti, Hasan ibn Musa. Firq al-Shi'a, Dar al-Adwa', Beirut, [n.d.]. [in Arabic] -Halm, Heinz. Shi'ism, Translated by Akbari, Mohammad Taqi, Religions Publishing, Tehran, 2006. [in Persian].
- Halm, Heinz. Shi'ism, Translated by Akbari, Mohammad Taqi, Religions Publishing, Tehran, 2006. [in Persian].